

Ս. ԴՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ
ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

Ա.

ԴԱՄԱՍԿՈՍ

Գրեց

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Առաջնորդ Հայոց Հայկաթի

1938

ՏՊ. ԱՆԻ, Ա. ԷՐՄԵՔՏԱՆ

HRAD

ՀԱԼԵՊ

Orient

Printed and Published by the Oriental

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԵՐԿԵՐԸ

1.— Էրթողուն. Համառուլիան Սուպի Պէյի
յառաջարանով, Էրթողուն. Կադէթա՛... Կադէ-
թա՛... Տէրվիշը. Էաէպ Ալի. Հէ՛յ Կապիլէ՛ր...
Միսաֆիրիսանէ. Կէրմիյանլա՛ր: Տպ. Կ. Պոլիս 1915
(սպառած):

2.— Տաքի. Տաքիգիրք.— Տաթևու լանք.—
Գիր և գրութիւն Ստեփանոս Արքեպիսկէ.— Սա-
ղիմական գրիչներ.— Արքուհին (թատրերդ.) Տպ.
Կ. Պոլիս. 1925 (սպառած):

3.— Տաքի. Տաքիգիրք.— Պատմութիւն Ս.
Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պալատու.— Հալէպի
Առաջնորդական գաւաղանը.— Սիւնհաց Դպրոց.
— Սաղիմական մատենագիրներ.— Տպ. Հալկա.
1926:

4.— Տաքի. Տաքիգիրք.— Բագարատ Արքեպի-
սկապետական (Կենսագր.).— Տիրեթի Հեմիս լան-
քի մէջ գտնուած Չեռագիրը Քրիստոսի մասին.—
Աւետարան Իսայի.— Հայ լանքերը.— Սալա-
էտին և Հայերը.— Տպ. Հալկա. 1927:

5.— Տաքի. Տաքիգիրք.— Հիթիթների անց-
եալը.— Հին Հայոց բնակչային կեանքը.— Մադ-
րասի Հայկական հին Գաղութը.— Սիւնհաց դպ-
րոց.— Եղիազար բժիշկ եպսկ. Սերասաօյ.—
Տպ. Հալկա. 1928:

6.— Տաքի. Տաքիգիրք.— Հայերը և Թուրք
լեզուն.— Հիթիթների անցեալը. Հայերը Գիլա-
նում.— Թաղուած Փառք (թատրերդ.).— Նը-
կարիչ Եղիշէ Թաղէոսեան (Կենսագր.).— Պեթհո-
վէն.— Մեծամօրի Ջրհան Միքենան Հայաստա-
նում.— Տպ. Հալկա. 1929:

9

Ս. ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐՆԵՐՈՒ
ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐ

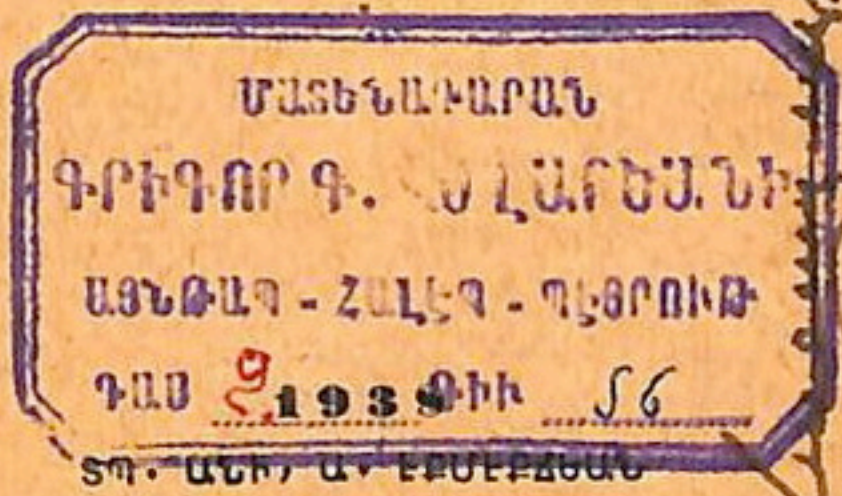
Ա.

Դ Ա Մ Ա Ս Կ Ո Ս

20/12
777

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐԲԵՊՈՍԿՈՊՈՍ
Առաքելուրդ Հայոց Հայկաի

ՀԱՆԵՄ

Handwritten notes and signatures in Armenian script, including the date 20/12 and various signatures.

Villes Syriennes
Dans les Territoires Bibliques

A.

Damas

*1. Son nom.— 2. Le Site.— 3. Eaux
et jardins.— 4. Murs de la ville.— 5. La
Citadelle.— 6. Le Palais.— 7. Maisons et
rues.— 8. Monuments.— 9. Population et
Commerce.— 10. Histoire.*

Par

Mgr ARDAVAZT SURMEYAN

Archevêque Arménien d'Alep

1 9 3 8

Imprimerie Ani

Alep

ՆԱԽԱԲԱՆ

Սուրիա նախա-ֆրիսոնեական ժամանակներէն ի վեր Հայաստանի արժունիքին եւ առհասարակ Հայ ժողովուրդին ծանօթ երկիր մը եղած է զինուորական, առեւտրական եւ դեպի երուսաղեմ ուխտագնացութեան երեակ տեսակէտներով: Մեծն Տիգրանի կազմակերպեալ ու զօրաւոր բանակին կարեւոր մէկ մասը նանչցաւ Սուրիոյ ընդարձակ անապատն ու Եփրատի եւ Որոնդեսի միջեւ պարփակուող հովիտը: Հայ վաճառականներ Միջին դարէն սկսեալ, եւ նոյնիսկ աւելի առաջ, Սուրիա եկան Արեւելի գաղթաբերները Հալեպի հրապարակը քափելու եւ զանոնք Հալեպէն Ալեքսանտրէք իջեցնելով, Միջերկրական ծովու միջոցաւ Եւրոպական հրապարակները փոխադրելու, եւ Արեւելիցիներէն փնտռուած Եւրոպական ապրանքներն ալ միեւնոյն նամբով Հալեպի մէջ ծախելու, ուր շատ մեծ քիւ մը կը կազմէին Եւրոպացի, Պարսիկ, Հնդիկ, Չին ու Մօնկոլ վաճառականները: Հայ բարեպաշտ ընտանիքներ, լեզեոններով, հինէն ի վեր նանչցան Ասորիքը, կայանէ կայան, հոգեւորնէ հոգեւորն փոխադրելով իրենց ուխտաւորի կապոցները ու հասնելով իրենց հայրերուն կերսած Ս. Յակոբայ մայրավանք ու այլ սրբավայրեր:

1915ին, Հայ սարագիր բազմութեան արցունքին ու անօրութեան բնակավայրը եղաւ Սուրիան:

Տարիներէ ի վեր, աւելի քան հարիւր հազարի հայութիւն մը, խաղաղօրէն կ'ապրի Սուրիոյ կարեւոր քաղաքներուն մէջ եւ ամեն տարի, միջին հաշուով երեք հազար Հայ փոքրիկ-

ներ կը ծնին Սուրիոյ մէջ՝ ուր ունին արդէն հասակ առած պատանի երիտասարդութիւն մը, որ Սուրիացի է, Սուրիոյ կապոյտ ու ջինջ երկինքին տակ ծնած ըլլալով: Սուրիական Ազգ. բոլոր դպրոցներուն մէջ, մեր հայ երկսեռ տղաք կը սորվին այս երկրին աշխարհագրութիւնը ու հանոյժով կը դիտեն Որոնդէս բմբոս գետին երկու ափին վրայ ձգուած հսկայ ջրանիւներ: Հալէպի փոքրիկները կը սիրեն դիտել պատմական մեծ Միջնաբերդը ու կը հանչնան Քուէյֆ գետը: Հոմսի մեր փոքրիկները ամառ ասեն կը լողան Որոնդէսի ջուրերուն մէջ, ու Դամասկոսի հայ մանուկները կը սիրեն նստիլ Պարսա գետի ափերուն վրայ: Սուրիոյ նոր Հայութիւնը պէ՛տ է սիրէ Սուրիան իր հայրենիքին չափ, զի հոս կ'ապրի ու կը շահի, պէ՛տ է հանչնայ Սուրիոյ անցեալ պատմութիւնն ու փառաքանութիւնը, պէ՛տ է գիտնայ որ Սուրիական գրեթէ բոլոր մեծ փառքները Ս. Գրոց պատմութեան մէջ նշանաւոր դեր ունեցած են:

Մեր նպատակը եղած է այս փոքրիկ գիրքին, որ *Դամասկոս* պատմական մեծ փառքի համառօտ նկարագիրն է միայն, հետզհետէ կցել ուրիշներ ալ, օգտակար դառնալու ընթերցող դասակարգին, հանչնալու Սուրիոյ կարեւոր փառքներուն անցեալ կեանքն ու ներկայ վիճակը:

Այս առաջին ձեռնարկը, *Դամասկոս*, մեծ մասամբ լոյս տեսաւ *Ազդակի* մէջ, 1937 տարւան վերջին համարներու մէջ: Թե՛ այս առաջին եւ թե՛ յաջորդ հատորները պատկերազարդ են, աւելի հանելի դարձնելու համար մեր ներկայ աշխարհութիւնը:

Դամասկոս

1.— Քաղաքին անունը. 2.— Քաղաքին նկարագիրը.— ա. Դիրքը. բ. Քաղաքին ջուրերն ու պարտեզները. 3.— Քաղաքին պարիսպները.— 4.— Միջնաբերդը. 5.— Դամասկոսի տուներն ու փողոցները. 6.— Քաղաքին զվաաւոր շէնքերը.— 7.— Բնակչութիւնն ու վանառանկանութիւնը. 8.— Պատմութիւնը:

Աստուածաշունչ Ս. Գրոց պատմութիւնը երբեք չսահմանափակուեցաւ Պաղեստինի կամ Հրէաստանի մէջ, այլ ան ընդգրկեց ընդարձակ տարածութիւն մը Հին աշխարհի, որուն մէջ Սուրիա եւս ունեցաւ իր լայն բաժինը և Սուրիոյ պատմութիւնը, իր սկզբնական դարերուն, եղաւ նաեւ պատմութեան մէկ մասը Աստուածաշունչ Գրոց, ինչպէս Եգիպտոսը, Լիբանանն ու Միջագետքը: Այս երկիրներու պատմութիւնը, իր հողագրութեամբ, իր ճարտարապետութեամբ, իր գեղարուեստով ու գրականութեամբ, իր քաղաքական ու ղինութեական ու ռազմական յեղաշրջումներով, մեծապէս օգնած է Ս. Գրոց ուսումնասիրութեան ու դայն լրացուցած: Այս տեսակէտով շահեկան պիտի ըլլար առանձինն ճանչնալ պատմութիւնը ա'յն քաղաքներուն՝ որոնք յիշատակուած են Սբ. Գրոց մէջ, Պաղեստինէն դուրս: Մեր ներկայ աշխատութիւնը պիտի բովանդակէ Սուրիական հին քաղաքները միայն. այսպէս Դամասկոս, Բալմիր կամ Թատմոր, Պա-

ալպէք, Արամէ, Էմէս (Հոմս), Եմաթ կամ Համաթ (Համա), և Անտիոք: Այս հնագոյն քաղաքներուն պատմութիւնը գիտնալ, պիտի նշանակէր ծանօթանալ Սուրիոյ հին պատմութեան, և այս՝ գլխաւոր երկու պատճառով. նախ որ մեր ազգային պատմութիւնը, նախաքրիստոնէական շրջաններուն, սերտօրէն կապուած է Սուրիոյ պատմութեան հետ և Սուրիա եղած է հինէն ի վեր մաս մը եկեօր Հայոց բնակավայր և երկրորդ՝ որ քաղաքական պարագաներու տակ շուրջ 15 տարիէ վեր հայ աչքառու բաղմութիւն մը խաղաղ ու շինարար պայմաններու տակ կ'ապրի Սուրիոյ կարեւոր քաղաքներուն մէջ և ա'յդ իսկ բերումով Սուրիոյ Հայերը պարտաւոր են ճանչնալու անոր անցեալ պատմութիւնը և իրազեկ դառնալու ա'յն յեղաշրջութեանց՝ որոնցմէ անցաւ ան: Եւրոպական շատ մը ազգերու գիտնական հետախոյզներ յատկապէս այցելած են մեր ներկայ բնակավայրը, Սուրիան, երբեմն նոյնիսկ տարիներով հոս մնացած են, ահագին պեղումներ և հետազօտութիւններ կատարած, հրաշալի հնութիւններ երեւան հանած ու վերջապէս վերակազմած են ամբողջովին կամ կիսովին կործանած քաղաքներու, բերդերու, մեհեաններու և այլ հին շէնքերու յատկագծեր և հրատարակած թանկագին ուսումնասիրութիւններ: Պատճառած են նոյնիսկ գիտուններ, որոնք տարիներով ապրած են Սուրիական հին քաղաքի մը մէջ, ինքզինքնին իբր այդ քաղաքին բնիկը կեղծելով, ու ուսումնասիրած քաղաքին գաւառաբարբառը, ու աղերսներ գտած են արաբերէն ընդհանուր լեզուին հետ, ինչպէս որ յաջողած է

ընել ֆրանսացի Cantineau, ընդարձակօրէն քննելով Բալմիրի արարերէն գաւառաբարբառը:

1. Քաղաքիւն անունը.— Հինէն ի վեր Սուրիոյ մայրաքաղաք Դամասկոս իր հնութեամբը, իր պատմութեամբն ու մեծութեամբը, ինչպէս նաև իր գեղեցկութեամբն ու իր դիրքովը, կը ներկայանայ Ասիոյ ամէնէն կարեւոր քաղաքներէն մին: Հնագոյն բոլոր լեզուաց մէջ երբայերէն Damméséq ձեւն է որ նոյնութեամբ կը գտնենք: Քառնաքի պարիսպներուն վրայ գրուած կը տեսնենք՝ մեհենադրոշմ Ti-ms-qu կամ Dimasqou: Իսկ Սալմանասար Բ. ի արձանագրութիւններէն մէկուն վրայ կը կարդանք Di-mas-qi ձևը: Ասորեստանեան յիշատակարանները միևնոյն ձեւը կը ներկայացնեն երկրորդ արմատին կրկնումով կամ առանց կրկնումի կրկնակ ձեւերը, Di-ma-as-qi=Dimasqi, Dimasqa, Dim-mas-qa: Մնացորդաց գիրքը մեզի պահած է Darméséq ձեւը, ուր daguesch թաւ հնչումը, սուրիական գաւառաբարբառի համաձայն, վերածուած է reschի: Այսպէս է որ երբայերէն kissé՝ քաղդերէնի մէջ վերածուած է korséի և արաբերէն՝ koursi (գահ, աթոռ)ի: Ռամսէս Գ. եգիպտական արքունի դպիրը ուղղագրական թեթև դարտուղութեամբ մը զայն փոխած է Ti-ra-mas-qiի: Կան նաև ասորերէն լեզուի մէջ Darmšuq և թալմուտերէն Dôr-masqin ձևերը: Արաբներու մէջ հին ատեն շատ աւելի գործածական էր Dimaschq ձևը. բայց =էշ-Շամ (Սուրիա) աւելի ընդհանրացած է հիմա. վասն զի արաբական սովորութեան մը հա-

ձայն, իրենց երկրի անուանով կը կոչէին նաև մայրաքաղաքը, ինչպէս որ Քաշիրէ կոչելու տեղ Մար կ'անուանեն, որ է երկրին անունը: Դամասկոս բառը յունական, սիրիաց ու լատին ամենահին թարգմանութեանց մէջ, միշտ քաղաքի նշանակութեամբ գործածուած է և միայն երկու տեղ (Նզեկիէլ ի. 18 և Ամովս Գ. 12) թարգմանուած է իբր բնակիչ: Այսպէս «Դամասկոս վաճառականք քո» և «ի մէջ Դամասկացւոյ»: Սուրբ Գրոց նորագոյն մեկնիչները Դամասկոսի տուած են այդ քաղաքի յատուկ ձեռագործներու անունները, ինչպէս «Դամասկեան գործուածներ» և այլն:

Չ. Քաղաքին նկարագիրը.— ա. դիրքը.—

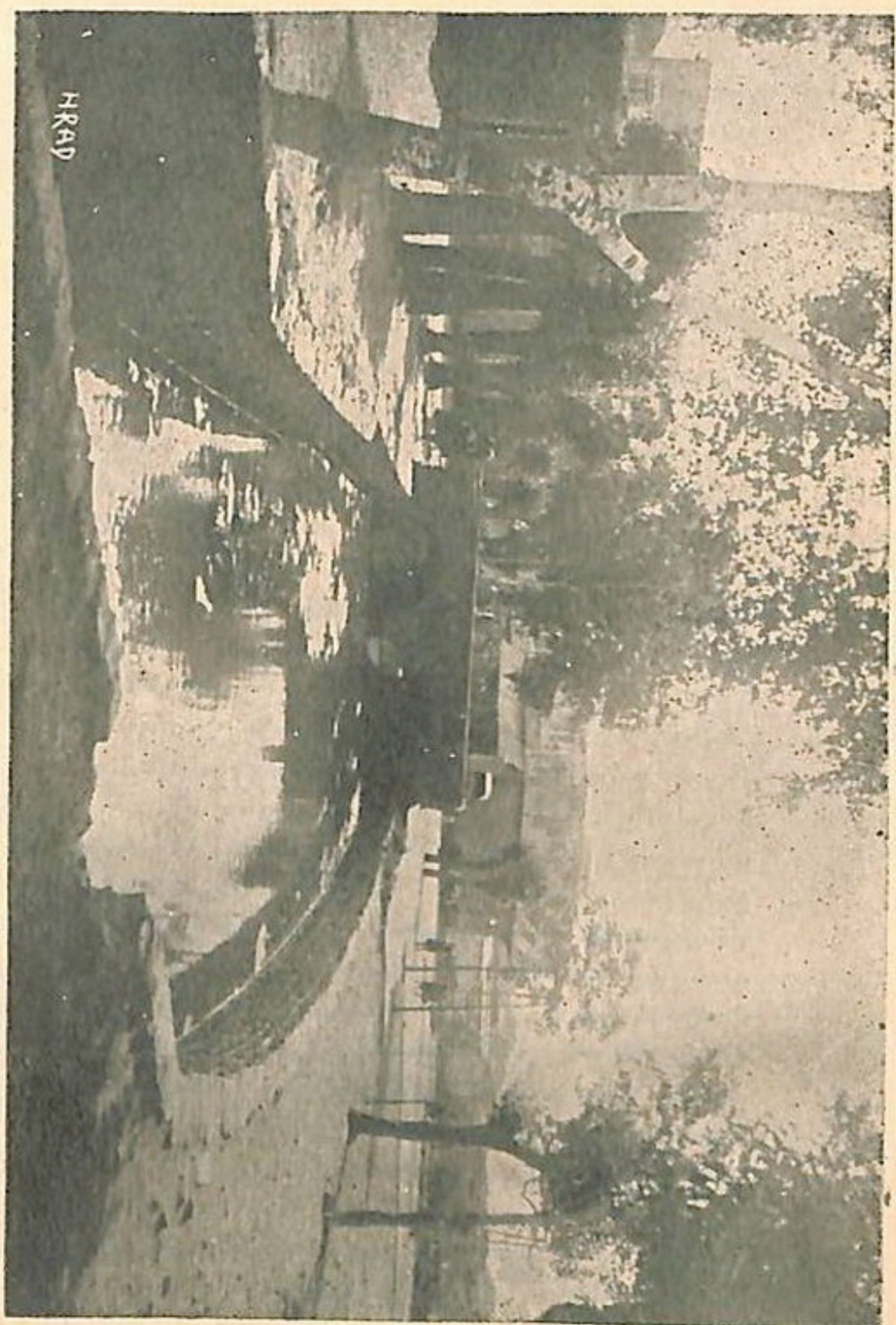
Դամասկոս շինուած է ընդարձակ դաշտի մը մէջ, էլ—կութահ անուամբ՝ որուն հիւսիսային, հիւսիս-արեմտեան և հարաւային կողմերը շրջապատուած են լեռներով և որուն արեւելեան երեսը միայն բաց է՝ անապատին կողմէն: Քաղաքը կը ներկայացնէ հրաշալի ուլասիս մը՝ որ նշանաւոր եղած է հինէն ի վեր, և որուն գեղեցկութիւնը՝ մասնաւորապէս Արարներու աչքին՝ իրականացուցած է երկրային բոլոր վայելքները. եւ ո՛չ միայն այսքան, այլև ան իր մէջ ցոլացուցած է դրախտին իրական պատկերը Դուրանի հետեւողներուն համար, որոնց համոզմամբ երկինքը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ հոյակապ պարտէզ մը ռոպուած կենդանի ջուրերով, պըտուղներով հարուստ և հոտեղէններով բուրումնաւէտ: Այն ամենազգի ուղեւորները որոնք Դամասկոս այցելած են, առանց վերապահութեան խոստովանած են որ Դամասկոսի համար

իրենց լսածները ո՛չ միայն ճիշտ են, այլև նման
 գեղեցկութեան մը հազիւ թէ հանդիպած են
 իտալիոյ կամ ֆրանսայի մէջ և Հռենոսի եզերք-
 ները կամ ասոնց նման ակտորժելի վայրի մը մէջ :
 Դամասկոսի բնական հրաշալիքները ա՛յն ատեն
 աւելի շքեղ կը թուին՝ երբ նկատի առնենք իր
 շրջապատին հետ կազմած հակասութիւնը : Արե-
 ւէն այրած անապատի մը մէջ օրերով քալած
 ճամբորդը յանկարծ ինքզինքը կը գտնէ ամե-
 նաճոխ բուսականութեան մը գիրկը, ուր արե-
 ւելցի ու անապատաբնակ ֆէլլահը պիտի չկըր-
 նար զսպել իր սքանչացումը : Ո՛ր կողմէն ալ որ
 այս մեծ քաղաքը մտնել ուզէ, ուղեւորը պար-
 տաւոր է անցնիլ ժայռուտ ու լերկ երկիրներէ,
 մահազդեցիկ տրամութեան մը մէջ : Բոլոր անոնք
 որ Երուսաղէմէն Դամասկոս ճամբորդած են,
 դիւրութեամբ կրնան յիշել թէ որպիսի՞ աղա-
 ղակ մը բարձրացուցին ու թէ ինչպէ՞ս այդ ա-
 ղաղականերով ողջունեցին դիւթական կղզիի մը
 երեւոյթը ունեցող քաղաքը, որ տակաւ կը նըշ-
 մարուէր հորիզոնին վրայ, նման երկար ատեն
 սպասուած ամուսնի մը : Բաւական է միայն ա-
 ռաջին ականարկով դիտել քաղաքին հոյակապ
 համայնապատկերը (panorama), որ կը պար-
 զուի դիտողի աչքերուն առջև, ո՛չ հեռու գըտ-
 նուող Տումմար գիւղին ծայրը կանգնած կամ
 ձէպէլ Քազիուէնի բարձանց վրայէն, կարենալ
 գնահատելու համար Դամասկոսի անչափելի
 գեղեցկութիւնը : Լեռնային սոյն բարձրութեանց
 ոտքերուն տակ քաղաքն է որ կը տարածուի,
 ամբողջովին ողողուած լոյսով դալարազարդ
 խորքի մը մէջ, որ հիանալի ներդաշնակու-

Թեամբ մը կը միանայ անապատի ոսկեգոյն դեղինին: Պարտէզներու, արօտաւայրերու, հազարաւոր ծառերու լայն գօտի մը կը շրջապատէ հողէ տանիքով տուններու խառն ի խառն զանգուածը, որուն վրայ կ'իշխեն բազմաթիւ գմբէթները մզկիթներուն, հարիւրաւոր մինարէներով: Արեւմտեան կողմէն լերան այս զանգուածը կը բարձրանայ մինչև Հերմոն, որ կը թռի շատ մօտ եղած ըլլալ և որ իր սպիտակ գագաթը կը ցցէ երկինքի կապոյտին մէջ: Զախին, դէպի հիւսիս-արեւելք, Անդի-Լիբանանը կը ցածնայ բոլորակաձև բլուրներով և որ մանուշակագոյն գիծով մը ցոյց կուտայ Հօմս, Բալմիր և Պաղտատ գացող կարաւաններուն համբան: Դիմացը, էլ—կռթայի հովիտէն անդին կ'ուղղուին մէկը միւսին վրայ նայած դիրքով ձէպէլ էլ—Ասուատն ու ձէպէլ էլ—Մանիան ու վերջապէս իբր թէ այս հրաշալի բնանկարին խորքը կազմած ըլլար, հորիզոնին վրայ նկարուած են ձէպէլ Հաւրանի կապտորակ գագաթները և աւելի դէպի հեռուն թուլուլի կոնաձև բլուրները:

բ. Քաղաքին ջուրերն ու պարտէզներ.—

Այն սարահարթը՝ որուն վրայ բարձրացած է քաղաքը, 697 մէթր բարձր է ծովէն: Զմեռատեն բաւական ցուրտ կ'ընէ, շնորհիւ այս աչքառու բարձրութեան: Ընդհակառակը, ամառն ալ նոյնքան այրող է, չոր հովերու շունչին տակ որոնք կը փչեն Միջագետքի և Արաբիոյ կիզիչ անապատներէն: Օդին տարեկան միջին բարեխառնութիւնը բաւական բարձր է, որուն շնորհիւ քաղաքին շրջականներուն մէջ գտնուող

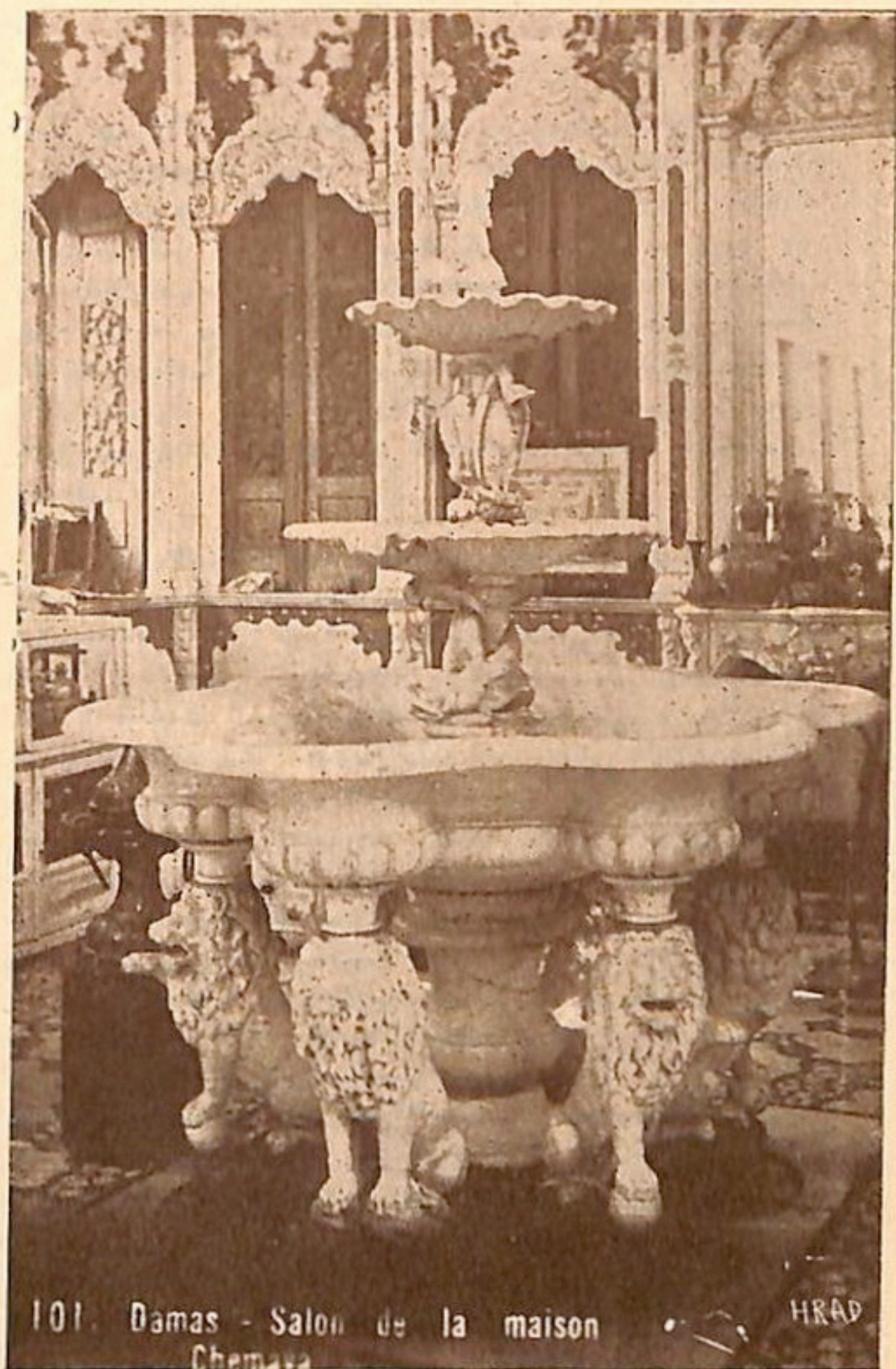
Պարսպապատ քաղաքի կամուրջով և գեղեցիկ քաղաքով

Handwritten text, likely a title or page number, written vertically along the right edge of the page.

նարինջի և արմաւի պարտէզները առատ բերք
 կուտան: Բայց ինչ որ հարստութիւնը կը կազ-
 մէ այս երկրին, զինքը սեղմող ժայռային և
 աւաղուտ գաւառներու մէջ, Պարսաւ գետն է,
 Ս. Գրոց նաբանան (Դ. Թագաւորութիւն Ե. 12).
 —«Ո՞չ լաւ իցին նաբանա և Փարփարա գետք
 Դամասկոսի, քան դամենայն ջուրս Իսրայելի. և
 ընդէ՞ր ոչ երթայց և լուացայց ի նոսա և սրբե-
 ցայց: Օտար բոլոր Սուրբ գրական հին և նոր
 բնագիրներու մէջ Ապաւա յիշուած է գետս: Խո-
 րունկ ճեղքուած քներէ դուրս գալով ընդհան-
 րապէս Անդի—Լիբանանի կիրճերէն, այս հոսան-
 քը կը տարածուի Դամասկոսի դաշտագետնին
 մէջ. հիւսիսային կողմէն կը կտրէ քաղաքին
 մէկ անկիւնը և արեւելեան կողմը քերելով,
 քսան քիլոմէթր հեռուէն կ'երթայ կը կօրսուի
 մեծ լիճի մը մէջ՝ Պահր էլ—Աթէիպէհ: Իր ջուրե-
 րը, բազմաթիւ ջրանցքներով ամէն տեղ բաժ-
 նուած, շուրջի բոլոր պարտէզներուն կ'ընծային
 զովութիւն և կենսաւանկութիւն. ջուր կուտան
 բազմաթիւ աղբիւրներու, կը հոսին նոյնիսկ
 շատ լաւ բացատրուած գիտական կիրարկու-
 մով մը, քաղաքին ամէնէն ծանօթ ու կարեւոր
 ապարանքներուն մէջ: Շնորհիւ ջրաբաշխական
 այս դրութեան, որ կը կիրարկուէր Դամասկոսի
 մէջ ամենահին ժամանակներէն ի վեր և ողող-
 ուած՝ ճառագայթներովը արեւի մը, որ գարնան
 և ամրան կը փայլի մշտակապոյտ ու վճիտ եր-
 կինքի մը վրայ, Դամասկոսի պարտէզները կը
 ներկայացնեն աշխարհի գեղեցկագոյնները: Բոլոր
 այս պարտէզները, որոնք իրարմէ բաժնուած են
 յարդախառն անթուրծ աղիւսէ հիւսուած պա-

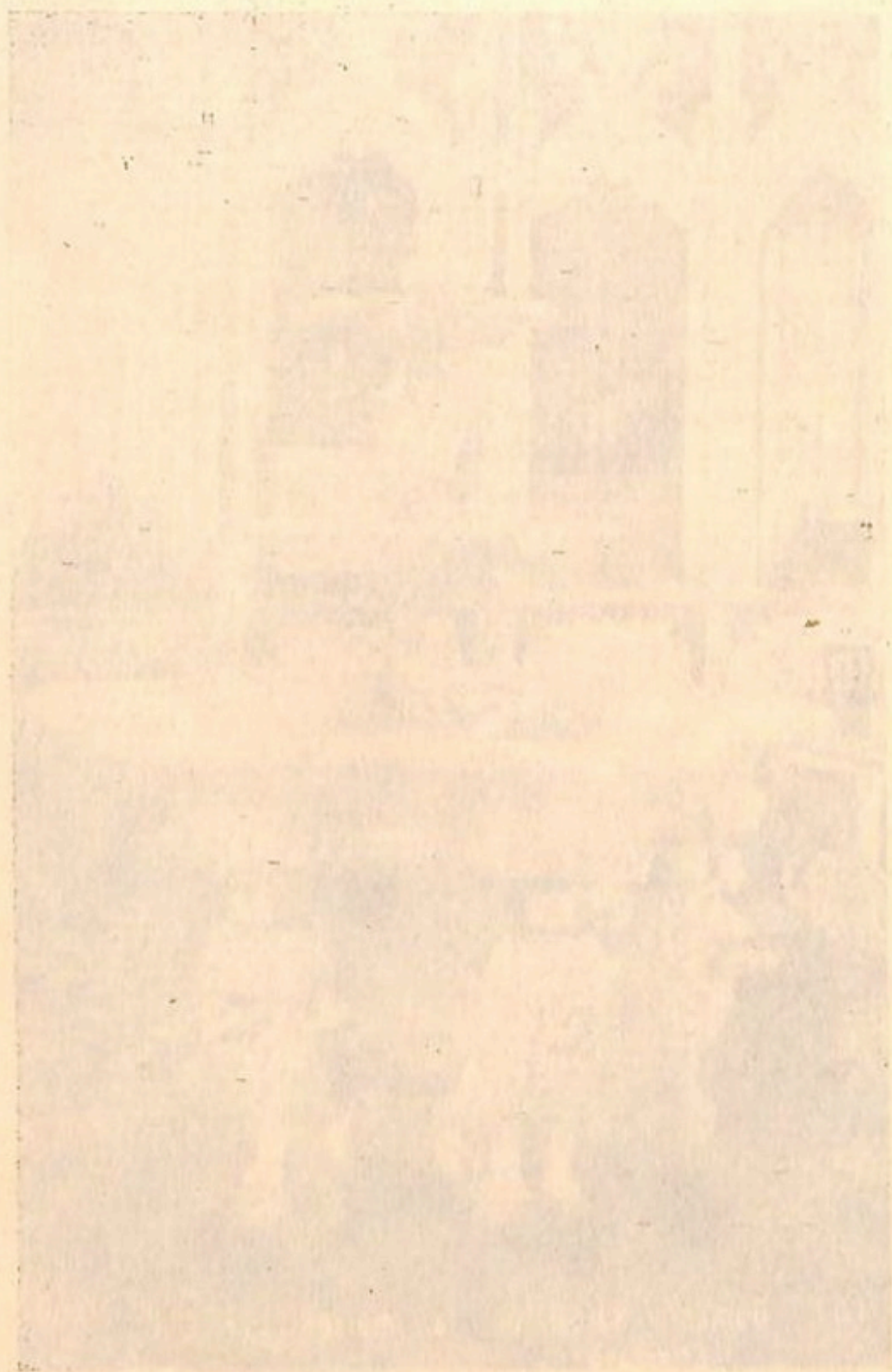
տերով, մէկը միւսէն հարուստ են ո՛չ միայն
 իրենց գեղեցիկ դիրքովը, այլև մէջի այլադան
 ծառերովը: Բազմագոյն և բազմահամ նշենի-
 ներ, թղենիներ, նռնենիներ, ծիրանի, կեռասի,
 լեմոնի, թուֆի, ընկոյզի եւլն. ծառեր կը տա-
 րածեն և իրարու մէջ կը գրկախառնեն իրենց
 հսկայ ճիւղերը, ամառ ատեն ծանրաբեռնուած
 լիառատ փափուկ ու համեղ պտուղներով և
 որոնց մէջէն որթատունկի արիչներ օձի մը պէս
 կը սողոսկին, ողկոյզներով բեռնաւոր: Նշանա-
 ւոր են Դամասկոսի պարտէզներուն ծիրանինե-
 րը: Ասոնց պտուղները՝ որոնք միւսմիւս կը կոչ-
 ուին, թէեւ փոքր են, բայց ոսկեգոյն գեղի-
 նով, նուրբ ու թափանցիկ մաշկով ու վերջին
 ծայր համեղ: Տեղացիք այս պատուական ծի-
 րանէն հիանալի խմորներ ու հայսեր կը շինեն,
 որոնք նշանաւոր են բովանդակ Արեւելքի մէջ:
 Ասոնցմէ դուրս անուանի են նաեւ Դամասկոսի
 պահածոյ պտուղները՝ գեղակերտ տուփերու
 մէջ, որոնք ո՛չ միայն ահագին սպառում ունին
 Սուրիոյ, Լիբանանի և դրացի երկիրներու մէջ,
 այլեւ կը կազմեն Դամասկոսի արտածման գլը-
 խաւոր նիւթերը: Դամասկոս ունի նաեւ ընտիր
 խաղող, երկար հատիկներով ու հաստ մաշկով,
 որոնք շատ համեղ են ու թէ՛ թարմ կ'ուտուին
 և թէ՛ չորցուած չամիչ վիճակով: Այս խաղողէն
 կը շինեն համեղ ռուպ մը, նօսր կամ թանձր
 ձեւերով, որ շաքարի տեղ կը գործածուի խմո-
 րեղէն կամ քաղցրեղէն շատ մը պատրաստու-
 թեանց մէջ: Վերջապէս պարտէզներու և դաշ-
 տերու մէջ կը մշակեն քուրիմ (sorgho) կոչ-
 ուած տեսակ մը բոյս, որուն հատիկները աղա-

101. Damas - Salon de la maison
Chemana

HRAD

Դամասկոսի ճոխ ասպարանքներէն մէկուն՝
Շէմայաներու հիւրասրահը, մարմարեայ աւաղանով

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

չով կը շինեն տեսակ մը կոշտ ալիւր: Կը մշակ-
ուին նոյնպէս բակլայ, դդում, վուշ և կանեփ:
ընդարձակ տարածութիւններու վրայ ունին
տղկազատ (ricin), որմէ կը հանեն առատ ու
ընտիր իւղ: Առատ են նոյնպէս եգիպտացորենը,
ցորենն ու գարին, որոնց մշակման յատկացուած
են ընդարձակ տարածութիւններ և ցանուած են
համաձայն հողի բնոյթին, երբեմն խոնաւ հողի
մէջ, երբեմն աւելի չոր արտերու կամ սարերու
վրայ:

Յ. Քաղաքի մի պարիսպները.— Արեւելեան
քոյոր քաղաքներուն պէս, Դամասկոսն ալ պա-
րիսպներու մէջ առնուած հին մայրաքաղաք է:
Թուն քաղաքը, այնպէս՝ ինչպէս որ պարփակ-
ուած է հին պարիսպին մէջ՝ բազմիցս անգամ
փոփոխութեան ենթարկուած, բայց մեծագոյն
մասով դեռ կանգուն, ձուածեւ մը կը ներկա-
յացնէ, մօտաւորապէս 1700 մեթր երկարու-
թեամբ, 850ի վրայ՝ իր ամէնէն շատ լայնութեան
մէջ: Պարիսպի մէջ առնուած այս քաղաքը հիւ-
սիսային կողմէն դուրս երկարած է էլ-Ամարա
թաղով. բայց առաւելապէս հարաւային կողմէն
է որ խուժած է դէպի դուրս, ուր Մէյտան թա-
ղը կը կազմէ ընդարձակ յաւելուած մը, 1600
մեթրէ աւելի երկարութեամբ: Պարիսպին ստու-
րին քարաշարները (assises), հռոմէական ծա-
գումով, շինուած են կոփածոյ շատ գեղեցիկ քա-
րերով, յաջող կերպով իրարու մէջ ագուցուած:
Վերին քարաշարները սակայն ցոյց կուտան
զանազան շրջաններու յատուկ նորոգութիւններ,
ընդհանրապէս արար և թրքական տիրապետու-

Թեանց շրջանին: Ջանադան հեռաւորութեանց
 վրայ, պարիսպը կը կրէ բոլորակ կամ քա-
 ռակուսի աշտարակներ, որոնց մեծագոյն մասը
 փլչելու վտանգին մէջ կը գտնուի: Շրջապատը
 շատ ընդարձակ ու վեհաշուք չըլլալուն, այն-
 պէս կ'ենթադրուի որ քաղաքը իր այժմու վիճա-
 կին պէս, ատենօք ալ ունէր կից արուարձաններ:
 Քաղաքին վրայ բացուող ինը դուռ ունէր պա-
 րիսպը, որ ընդհանրապէս եզերուած էր Պարա-
 տա գետով: Քաղաքին այն մասը որ գետով
 պաշտպանուած չէր, լայն խրամատ մը (fossé)
 կը պաշտպանէր դայն: Ներկայիս այս խրամա-
 տին երեք շորրորդ մասը լեցուած է քարով,
 հողով կամ աղբով: Պաշտպանութեան համար
 շինուած էր նաեւ նախապատ մը՝ որ գրեթէ
 ամբողջովին քանդուած է: Այս ինը դուռներուն
 ամէնէն նշանաւորն է Պապ Էճ-Շարֆին— Արե-
 ւելեան Դուռ—կոչուածը, որ Հռոմէական շր-
 ջանի յատուկ հոյակապ կառուցուածք մըն է և
 որ կը բաղկանայ կեդրոնական մեծ կամարէ մը,
 կրթնած կիսով չափ աւելի փոքր երկու այլ կա-
 մարներու վրայ, մին հարաւային, իսկ միւսը՝
 հիւսիսային կողմը: Այս փերջին կամարը միայն
 բաց կը մնայ, վասնզի կեդրոնական ու հարա-
 ւային անցքերը երկար դարերէ ի վեր քարով
 հիւսուած են իսլամներու կողմէ: Դրան այժմու
 մուտքը խափանուած է վրան մինարէ աշտա-
 րակով մը, որուն վերեւէն դիտողը իր աչքերուն
 առջև պարզուած կը տեսնէ Դամասկոսի ու իր
 շրջականներուն համայնապատկերը: Այս «Արեւել-
 եան դրան» դուրսը, քիչ մը հեռուն, փլածո-
 ներէ բաղկացած բլրակ մը կը նշմարուի՝ ուր

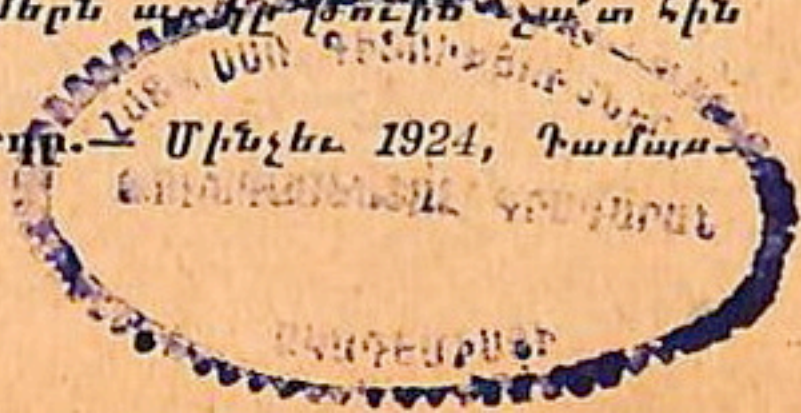
Կատարուած պեղումներէն երեւան եկաւ ժա-
 մանակին ա՛յնքան նշանաւոր եղող յախճա-
 պակեայ անօթներու գործարան մը: Հո՛ս է որ
 ցոյց կը տրուի Եղիսէէն հրաշքով բուժուած
 Նէէման Ասորիի բնակած վայրը (Դ. Թագաւո-
 թութիւն, Ե. 1—19): Քաղաքին պարիսպին հետե-
 ւելով դէպի հարաւ, քիչ յետոյ կը հասնինք
 դուրս ցցուած անկիւնի մը, ուր տակաւին կը
 տեսնուին հսկայ աշտարակի մը բեկորները՝ որոնց
 քարի զանգուածները կոփուած են ցցուած
 (en bossage, սիւրի) ոճով: Հո՛ս, այս կէտին
 վրայ, պարիսպը աչքառու կերպով դէպի աջ կը
 հակի, որմէ քանի մը հարիւր քայլ անդին կը
 հասնինք երկրորդ դրան մը քով, այսօր բոլո-
 թովին քարով հիւսուած եւ հետեւաբար գոց՝
 Այս երկրորդ դուռը՝ որ Պապ Քիզան կը կոչ-
 ուի, դէպի է. դար համանուն կառավարչին կող-
 մէ կառուցուած, կը գտնուի հնագոյն դրան մը
 միւնոյն տեղւոյն վրայ, և ուրկէ աւանդութեան
 մը համաձայն, համեմատաբար նոր՝ Պօղոս առաք-
 եալ խոյս տուաւ: Արդարեւ, ըստ առաքելին,
 զինքը հրեաներուն ձեռքէն ազատելու համար,
 իր աշակերտները կողովով մը զայն իջեցուցին
 խրամներու մէջ, պարիսպէն վար կախելով (Գործք
 Առաքելոց. Թ. 24—25 և Բ. Կորնթացիս. ԺԱ. 32—33):
 Դա՛րձեալ այս ձևով էր որ շատ երկար ժամա-
 նակ յառաջ Ռահայ՝ Երէքովի մէջ փրկած էր
 իսրայելացի լրտեսները, որոնք միւնոյն պատնէ-
 չին կից իր բնակարանին մէջ ապաստանած էին
 (Յովսէ. Բ. 15): Այս երկրորդ դրան ղիմացը, ըն-
 կոյդի քանի մը ծառեր իրենց շուքը կը ձգեն
 պղտիկ գմբէթի մը վրայ, որուն համար աւան-

դռնթիւնը կը պատմէ որ Ս. Գէորգի գերեզմանն է, ա՛յն նշանաւոր զօրավարին՝ որ պաշտօն ունէր աշտարակը պաշտպանելու և որ դիւրացուցած էր Պօղոսի կամ Սաւուղի փախուստը և իր այս արարքին համար ալ նահատակուած: Քիչ մը աւելի հեռուն, հռոմէական ճամբու մը աւերակներուն և քրիստոնէից յատուկ հին գերեզմանատան մը մօտ, երկարկեկ ժայռ մը ցոյց կը տրուի, որ Ս. Պօղոսի դարձի վայրն է.— «Եւ ընդ երթալն նորա՝ եղեւ մերձենալ ի Դամասկոս, յանկարծակի շուրջ զնովաւ փայլատակեաց լոյս յերկնից» (Գործք Առաքելոց Թ. 3): Այս աւանդութիւնը տեղւոյն, համեմատաբար բաւական նոր է և ընդհանրապէս Պօղոս առաքելի դարձին իբր վայր ցոյց կը տրուի Դամասկոսի հարաւ — արևմտեան կողմէն տասնեակ մը քլմ. հեռուն գտնուող Քա՛ռքապ գիւղին մօտը: Այս կէտէն, այսինքն պարիսպին հարաւային երեսին հետն ի վեր քալած ատեննիս, արևմտեան ուղղութեամբ, կը մտնենք Մէյտան ընդարձակ թաղին մէջ՝ ուր այլեւս պարիսպը տեղ տեղ միայն կը տեսնուի տուներու միջևէն: Հո՛ս, երբորդ դուռն է, Պապ Էս—Սաղիր. որ կը կանգնի մեր առջև, որուն մօտ կը նշմարուի երբեմն քաղաքը շրջապատող կրկին պարիսպը: Դէպի հիւսիս՝ անկիւն մը դառնալով, կը հանդիպինք արևմտեան չորրորդ դրան, Պապ Էլ — Ճապիսի կոչուած, անունովը ա՛յն գիւղին՝ որ ատենօք մօտը կը գտնուէր: Այս չորրորդ դուռը, մեծ պողոտային միւս կողմը՝ գտնուող Պապ Էշ—Շարքիի հետ զոյգ մը կը կազմէր եւ որ անոր պէս բաղկացած էր երեք կամարակապերէ (arcade), որոնցմէ

հարաւայինը միայն տեսանելի կը մնայ այսօր։
Պապ էլ—ձապիան նորոգութեցաւ Սուլթան
Նուրէտտինի կողմէ՝ համաձայն բարաւորին վրայ
դրուած արձանագրութեան մը։

Քաղաքին դէպի հիւսիս—արեւմտեան անկիւ-
նը, Պապ էլ—Հասիսի մօտ, կը գտնուին մէկ
կողմէ կառավարչական պալատը, Սէրայ, ընդար-
ձակ դօրանոցներով, և միւս կողմէ բերդը՝ էլ-
Քասը, որ կը ձեացնէ անկանոն քառանկիւն մը,
280 մետր երկարութեամբ և 200 մետր լայնքով։
Բերդը (château) ուրկէ քառակուսի աշտարակ-
ներ բարձրացած են, կառուցուած է կոփածոյ
քարերէ, որոնց մեծագոյն մասը ցցուն է և գո-
րակոր։ Իր հիմնարկութիւնը կը թուի հասած
ըլլալ Հռոմէական շրջանին, բայց և այնպէս
չատ անգամներ նորոգութեան ենթարկուած։
Բերդը շրջապատող փոսերը այնպէս մը շին-
ուած են որ կրնան Պարատա գետին ջուրը
իրենց մէջ ընդունիլ։ Այս գետը պարիսպը կ'եզե-
րէ անոր հիւսիսային կողմէն և որուն հովանուտ
ափերուն վրայ կը տարածուին զով պարտէզ-
ներ։ Քաղաքին հիւսիսային կողմին վրայ բաց-
ուող դուռներն են, արեւմուտքէն դէպի արեւելք
ուղղութեամբ, Պապ էլ—Ֆարահ, Պապ էլ—
Ֆարահիս, Պապ էս—Սէլամ և Պապ Թումա
(Թովմասի դուռ)։ այս վերջինը անունովը քրիս-
տոնեայ մարտիկի մը, որ 634ին գիտցաւ պաշար-
ուած քաղաքին քրիստոնեաներուն կորսնցու-
ցած բարոյական կորովը բարձրացնել։ Պարիս-
պին այս կողմի հիմերն ալ իր թուին չափ տ հին
եղած ըլլալ։

4. Միջնաբերդ. — Մինչեւ 1924, Դամաս-

կոսի Միջնաբերդին (Citadelle) հնաբանական
 ուսումնասիրութիւնը կատարուած էր և այդ
 թուականին է որ բերդը սկսաւ ուսումնասիր-
 ուիլ ֆրանսացի յայտնի գիտնական և Institut
 de Damasի անդամ Jean Sauvagetի կողմէ:
 Van Berchem¹ և Sobernheim²ի աշխատու-
 թիւնները մասնաւորապէս կը հետաքրքրէին
 վերնագրային արուեստի (épigraphie) հետա-
 մուտները միայն: Այս նշանաւոր բերդը հնա-
 գիտական աշխարհին ձանօթացուած էր միայն
 քանի մը հատ լուսանկարներով և ընդհանրա-
 պէս հին կարգ մը համառօտ ծանօթագրութիւն-
 ներով: Պէտք էր և շահեկան՝ որ ուսումնասի-
 րութեանց այդ պարապները լեցուէին նոր և
 մանրամասն յայտնութիւններով: Sauvaget,
 արդարեւ, յաջողեցաւ շատ նպաստաւոր պայ-
 մաններու մէջ, իրագործելու առաջադրած խու-
 ղարկութիւնները, որոնք պսակուեցան զօրավար
 Marquetի գեղեցիկ նախաձեռնութեամբ: Զօրա-
 վարը ինքզինք բոլորովին նուիրեց Միջնաբերդին
 վերակազմութեան ու իր այս նպատակին համար
 գրեթէ երկու տարի տրամադրեց. օգնութեամբը
 Սուրիական շրդ զօրաբաժնի սպաներուն, հակա-
 ռակ անոր՝ որ իր տրամադրութեան տակ
 գտնուած գիտական միջոցները անբաւական
 էին:

1) VAN BERCHEM, Inscriptions arabes de Syrie, dans Mémoires de l'Institut Egyptien, 1897.

2) SOBERNHEIM, Die Inschriften der Zitadelle von Damaskus: tome 12, էջ 21—28.

1924էն յետոյ Watzinger և Wulzinger Դամասկոսի Միջնաբերդին վրայ գրի առին շատ ընդարձակ և շատ շահեկան աշխատութիւն մը 3. Sauvaget երբ կը պատրաստուէր սոյն կարեւոր աշխատութեան քանի մը շահեկան կէտերուն վրայ իր լրացուցիչ ծանօթութիւնները աւելցունելու, իր հաւաքած բոլոր նօթերը կորսուեցան 1925 Հոկտ. ի Դամասկոսի արիւնոտ դէպքերու միջոցին, որուն վրայ սակայն յոգնիլ ու վհատիլ չգիտցող հնագէտը, այս անգամ ղօրավար Vallierի բարեացակամ օժանդակութեամբ յաջողեցաւ գլուխ հանել իր նորագոյն յայտնութիւնները, որոնք առժամեայ հանգամանք մը ունենալով հանդերձ, իբր նախանիւթ պիտի ծառայէին շա՛տ աւելի մանրազննին ու խորունկ ուսումնասիրութեանց: Նման գիտական աշխատութիւն մը անպայման որ հիմնուած պիտի ըլլար պատմական վաւերագրոց վրայ ու անոնք ա՛յնքան շատ են որ բոլորը ի մի հաւաքել պիտի կարօտէր ծանր զոհողութեանց: Մնաց որ այդ հատուկաոր վաւերագիրներու արժէքը նոյնը չէր պատմական ու քաղաքական բոլոր շրջաններու համար: Սուլթան Սալահէտտինէ յետոյ վաւերագրերը այլ ևս հաղուագիւտ կը դառնան և պէտք կ'ըլլայ սպասել Մէմլուքներու շրջանին՝ աւելի մանրամասնութիւններ ամբարելու համար, որոնք սակայն մօտաւորապէս երկու դար աւելի վերջն են ներկայ բերդի կառուցումէն: Տակաւին մութի մէջ մնացած շատ մը կէտեր կարելի պիտի ըլլայ հետզհետէ լուսաբանել,

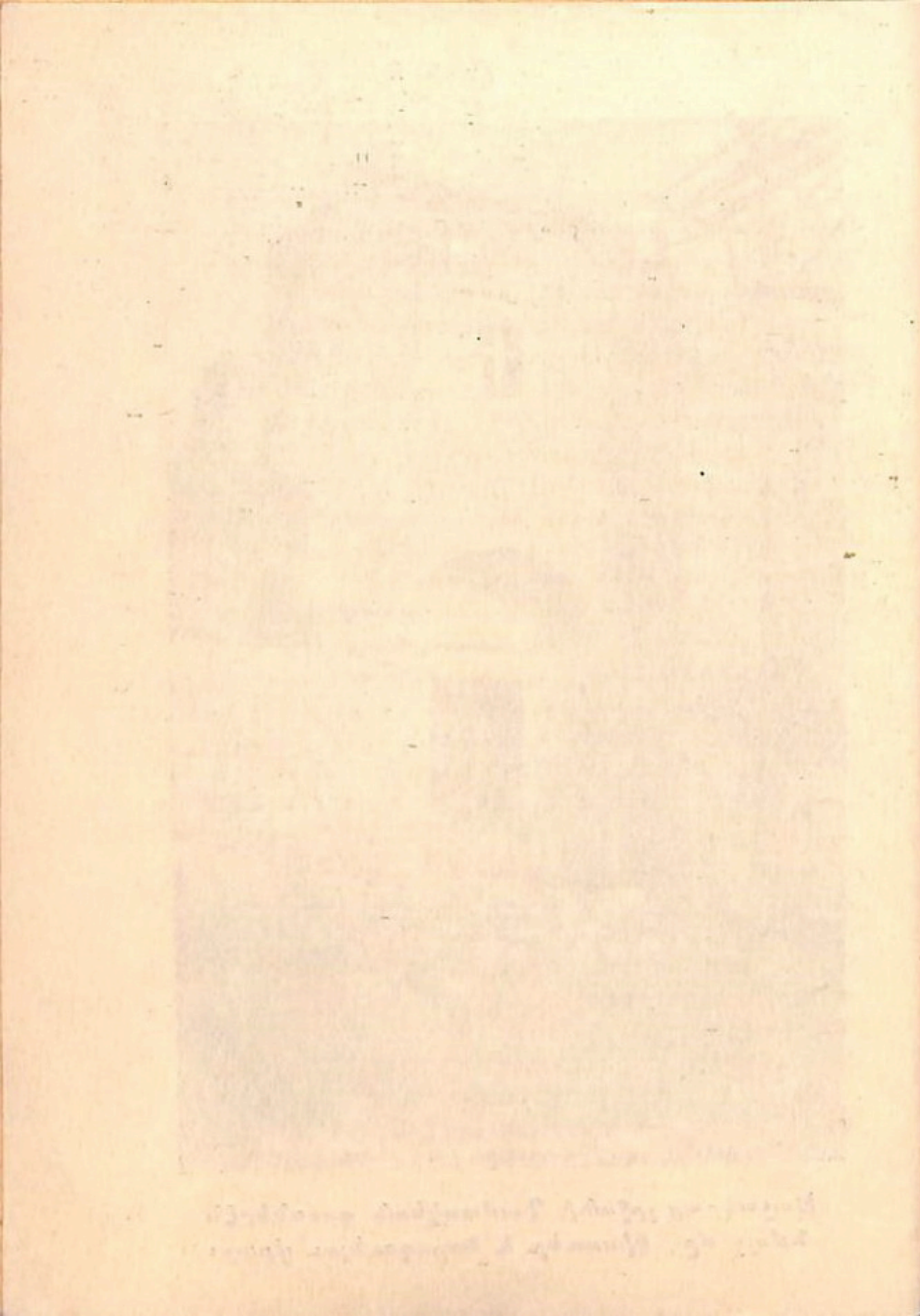
3) WATZINGER et WULZINGER. Damaskus. I. էջ 54—56,

որքան ատեն որ ճշդումները պիտի պարտադրեն: Մինչ այդ, օգտակարութենէ զերծ պիտի չըլլան այն բոլոր ծանօթութիւնները՝ որոնք իբր նիւթ՝ պիտի նպաստեն վերջնական ուսումնասիրութեան մը՝ որ արժանի է լրացուելու:

Խաչակիրներու շրջանէն մնացած սուրիական մեծ ամրոցներու կարգին Դամասկոսի Միջնաբերդը, արդարեւ, ամէնէն լաւ պահպանուածներէն մէկն է: Ասկէ մօտաւորապէս քառասուն տարի յառաջ, երբ Van Berchem այցելեց Մերձաւոր Արեւելքի գրեթէ բոլոր բերդերը, զանոնք մեծ մասամբ դտաւ աւերակ վիճակի մէջ: Հոմսի բերդը, ա՛յնքան նշանաւոր անցեալին մէջ, այժմ վերածուած է աւերակոյտի մը, ուր կ'երևան շրջապատին քանի մը մասերը միայն: Համայն բերդը՝ նո՛յնքան անուանի անցեալին մէջ, ներկայիս հողակոյտ բլրակ մըն է միայն, որուն վրայ՝ իբր նիստ՝ ատենօք կառուցուած էր բերդը: Հալէպի բերդը ներկայիս կը պահէ միայն էյուպեան շրջանէն մնացած իր մեծ մըդկիթն ու հոյակապ մուտքը ու նաեւ բերդին շրջապատը, որ ամէն օր ա՛լ աւելի կը փճանայ հակառակ ձեռք առնուած միջոցներուն: Պա՛ալպէքի բերդը միայն կը մնայ լաւ վիճակի մէջ. նոյնպէս Պասրայինը, զոր տեսած չեմ ցարդ: Դամասկոսի բերդը իր մասնաւոր շահեկանութիւնը ունի ուրեմն, վասնզի հոն կը տեսնուի դեռ մինչև այսօր, ԺԳ. դարուն կառուցուած պաշտպանողական շրջապատը, շատ լաւ պահպանուած վիճակով, որ հազիւ թէ տեսած ըլլայ յետնագոյն ժամանակներու նորոգութիւններ:

Խաչակրաց շրջանի Դամասկեան դուռներէն
 նմոյշ մը, կիսաւեր և նորոգուելու վրայ :

Ճիշտ պիտի չըլլար սակայն Դամասկոսի Միջ-
նաբերդը նկատել Միջին դարու յատուկ արա-
բական ամրոցի մը տիպարը: Watzinger և
Wulzinger կատարելապէս նկատած են՝ որ այժ-
մու բերդը յաջորդած է հնագոյն բերդի մը՝ որուն
մնացորդ բեկորները նոյն իսկ բաւական են գա-
ղափար մը կազմելու համար իր նախնական յօ-
րինուածքին վրայ: Այդ յօրինուածքը կը հա-
մապատասխանէ հռոմէական castrum-ի սովորա-
կան յատակագծին: Քառակուսի, չորս անկիւն-
ներուն վրայ մէյ մէկ աշտարակներով և չորս ճա-
կատին վրայ մէյ մէկ դռնով: Այս չորս անկիւ-
նային աշտարակներուն (tour d'angle) հիւսիս
— արեւելեանինը ամէնէն լաւ պահպանուածն է:
ասիկա ուղղանկիւն ցցուածք մըն է (9, 60մ X
6,30մ՝ շինուածքին մէջ), որուն պատերը ունին
երկու մեթր հաստութիւն: Կանգուն մնացած
միւս գլխաւոր բեկորները արեւելեան և հիւսի-
սային դռները պաշտպանող ցցուածքներն են:
Այս ցցուածքներէն մին՝ որ ներկայիս իբր բակ
կը ծառայէ արեւելեան շտէրկեանին եւ գլմ-
բեթաւոր սրահին միջև, կը կրէ տակաւին երեք
յարկ, որոնց իւրաքանչիւրը արեւելեան ճակ-
տին վրայ բացուած է ուղղանկիւն խորշի մը
տակ տեսնուող կամարով մը: Հո՛ս ալ պատը
երկու մեթր թանձրութիւն ունի, կազմուած
մեծ դիրքով երկու կարգ քարերէ, որոնք իրա-
րու միացած են իրենց մէջ գորշագոյն տեսակ մը
շաղուանիւթ պարունակող մանրաքարերով
(blocage): Փալով հիւսիսային դրան արեւմու-
եան ցցուածքին, անիկա նախորդներէն կը բնո-
րոշուի իր սիւներուն բուններովը (füß) որոնք
պատին հաստութեամբը իրարու վրայ դրուած

են առաջին յարկի կամարին վերև։ Այս վերջին մանրամասնութիւնը, աւելնալով սկզբնական բերդին բեկորներուն մէջ գործածուած փորագրական բաղմամբիւ բեկորներուն վրայ, ցոյց կու տայ մօտաւորապէս որ Արարներէն յառաջ հիներուն ծանօթ էր սիւներու բունները իրարու շաղկապելով որմնադրութեան կերպը, որմէ գեղեցիկ նմոյշ մը կ'երեւայ դեռ Հալիլարինի հարաւային պատին ներքնակողմին մէջ։ Իսկոր այս մնացորդներուն շինութիւնը, առանց որեւէ տարակոյսի, պէտք է վերագրել միւսնոյն շրջանին, կամ քիչ մը աւելի ուշ, այսինքն իսլամական տիրապետութեան առաջին տարիներուն, և որոնք՝ ինչպէս որ նախապէս ըսինք՝ յաջորդած են շատ աւելի հնագոյն բերդի մը։

Հին castrum ին ներկայութիւնը կը բացատրուի անով՝ որ բերդին դիրքը Դամասկոս քաղաքին պաշտպանութեան գիտական ու ռազմական եղանակին հետ ուղիղ կը համեմատի։ Հինները շատ մեծ ուշադրութիւն կ'ընծայէին այս դրութեան, նկատի առնելով քաղաքներու պաշտպանութեան հարցը, թշնամի տեւական յաճակմանց դէմ։ Դամասկոսի Միջնաբերդը կը գրաւէ քաղաքին հիւսիս—արեւմտեան անկիւնը. այնպէս որ անոր մակերեսը ամբողջովին առնուած է պարիսպին մէջ։ Հալէպի միջնաբերդը պարիսպին մէջ քաշուած ձևի մը վերածուած է այսօր, զոր կը շրջապատէ ամէն կողմէն և ասիկա ԺԴ. դարէն ի վեր միայն։ Ատենօք սակայն Հալէպի բերդը կը գտնուէր պատնէշին երեսին վրայ, կարծես անոր փակած ըլլար, ինչպէս է ներկայիս Երուսաղէմի բերդը։ Դժուար է սակայն

այս դիրքին սկզբնաւորութեան մասին ուէ դատաստան ընել, տրուած ըլլալով որ սուրիական քաղաքները գրեթէ բոլորն ալ, կորսնցուցած են իրենց պատնէշները (remparts): Անտարակոյս այս հանգամանքին պատճառաւ է որ կը տարուինք խորհելու թէ միջնադարեան բոլոր բերդերը յաջորդած են հնագոյն շատ աւելի ամրացեալ շէնքերու, որոնց կը պարտին միջնաբերդերը իրենց ամէնէն աչքառու մասնայատկութիւնները: Այս մասնայատկութեանց գլխաւորն էր բերդին միւնոյն յատակի վրայ կառուցուած ըլլալը քաղաքին մնացորդ մասին հետ, փոխանակ շինուած ըլլալու հողակոյտի մը գագաթին վրայ, ինչպէս էին Միջին դարու սուրիական բոլոր ռազմական շէնքերը: Մէմլուքներու շրջանին այս հանգամանքը արձանագրելու աստիճան բաւական ծանօթ չէր, բաղդատելու չափ Պասրայի և Պա'ալպէքի բերդերուն հետ, որոնք նմանապէս կառուցուած էին հարթ և հաւասար գետնի մը վրայ: Իմ տեսածս բոլոր բերդերուն մէջ, այս տեսակէտով եղակի բացառութիւն մը կը կազմէ Աֆիօն — Փարահիսարի բերդը, որ միակտոր, լայնանիստ բնական հըսկայ ժայռ մըն է, որուն շուրջ կազմուած է քաղաքը, երբեմն պարիսպի մէջ, բայց այժմ անհետ: Ինչ որ ռազմական հանճարեղ միտքը պիտի յղանար քաղաք մը պաշտպանելու համար, բնութիւնը և երկրաբանական դիրքը պարզեւած են արդէն: Աֆիօնի բերդը յիշեցնողներուն մէջ իմ տեսածներն են Շապին-Փարահիսարի բերդերը և հոս՝ մասամբ Անտիոք: Այս բաղդատութիւնը արժէքէ զուրկ չէ. արդարեւ Դամասկոսի և Հալէ-

պի բերդերը կառուցուած են հնագոյն նման
 շէնքերու ճիշտ տեղը և որոնց բնական բարձր
 դիրքի մը վրայ գտնուիլը կը բացատրէ իրենց
 դիրքն ու նիստը, եթէ երբեք սակայն նոյն նիս-
 տըն ու դիրքը չեն սրբազրուած՝ հողը հարթելու
 (terrassment) աշխատութիւններով: Այսպէս,
 Հոմսի մէջ բերդին պատուանդան ծառայող բլը-
 րակը գոյացած է դուրսէն փոխադրուած նիւ-
 թերով, հող կամ քար: Իսկ Հալէպի մէջ նախա-
 պէս գոյութիւն ունէր ժայռային բլուր մը՝
 որ հարթուած էր և ապա բերդը վրան
 հաստատուած: Կարգ մը շէնքերու իբր միջնա-
 բերդ փոխակերպելը շատ բնական գտած էին
 Միջին դարու իսլամ ճարտարապետները, տրուած
 ըլլալով որ այդ շէնքերուն դիրքն ու դարեր
 տեւելու յոյսը՝ պիտի կրնային օգտագործել քա-
 ղաքը օտար յարձակմանց դէմ պաշտպանելու
 նպատակին մէջ. և ա՛յս էր արդարև բերդերու
 գոյութեան միակ պատճառը (հմտ. Պաղրատի
 բերդը. Արտաւազդ Արքեպսկ. Հալէպ. 1937): Ու
 պէտք է խոստովանիլ որ, նոյն այդ ճարտարապետ-
 ները վարժուած էին իբր պատրաստ քարահանք
 գործածելու՝ լքուած, աւերակ դարձած կամ
 հնութեան ձեռ առած շէնքերը, որով երեք տե-
 սակի խնայողութիւն ըրած կ'ըլլային. ժամա-
 նակի, Եփեսոսումիւրի և ալիսառութեան: Ճիշտ
 այս հայեցողութեամբ էր որ Բելի մհհեանը Բալ-
 միրի մէջ, Արարական շրջանին օժտուեցաւ
 ցցուածքի մը մէջ փորուած ամրացեալ մուտ-
 քով մը: Իսկ Պա՛լապէքի մէջ միջնորմներ և աշ-
 տարակներ աւելցուեցան մհհեանին վրայ: Պաս-
 րայի մէջ հին թատրոնը շրջապատուեցաւ պա-

ընկալի ծառայող պատուով մը և սարահարթ մը
յառաջ բերուեցաւ, լեցունելով Թատրոնին
նուագատեղին ու բեմը:

Դամասկոսի բերդի պարագան նուազ յատակ
է. արդարեւ տարիներէ ի վեր բերդին հնագիտա-
կան խուզարկութիւններովը զբաղող մարդիկ
տակաւին չեն կրցած գիտնալ՝ թէ ներկայ շէն-
քը, որ ԺԳ. դարու գործ է, ի՞նչ չափով կրցած
է օգտուիլ հին բերդէն: Նոր ամրոցը իրապէս
castrum^{օն} վրայ վերանորոգուած է, թէ այս
վերջինը ծառայած է միայն ցոյց տալու նախ-
կինին տեղն ու ընդհանուր ձևը: Այս խնդիրը կը
մնայ ցարդ անլուծելի. վասն զի կարելի չէ՝
եղած ճշդել այն դիրքը՝ ուր կը գտնուէր ամրաց-
եալ պարիսպը՝ էլ—Մալիք էլ—Ատիլ Սուլթանի
օրով սկսած առաջին աշխատութեանց պահուն:
Անտարակոյս, կարելի չէ ընդունիլ որ այնքան
հին հիմնարկութիւն ունեցող շէնք մը, որպիսին
է Դամասկոսի բերդը, կարենար տարիներով տնել,
առանց նորոգուելու. ու նման նորոգութիւննե-
րու կարևորութիւնը անժխտելի ըլլալով հան-
դերձ, չի յաջողուիր ուէ կերպով հաստատել,
ցարդ ո՛չ մէկ վաւերագիր հասած չըլլալով գի-
տական աշխարհին ձեռքը: Սելճուգ Էմիր Ադ-
սիդի կողմէ «նորոգուած» բերդը կը կրէ ճոխ
աշխատութեան մը որոշ կնիքը, քանի որ հիմ-
նարկութիւննէն յիսուն տարի յետոյ ժողով մը
կը գումարուի «Վարդերու գմբէթաւոր քահանին
մէջ, իշխաններ կը բնակին բերդին մէջ և որ
1132ին կ'ընդարձակուի Շէմա էլ—Միւլուք Իս-
մայէլի կողմէ, «տարր էլ Մասարրա»ով մը եւ
բաղնիքով մը: Նոյնիսկ եթէ բոլորովին ան-
գիտացուն Սուլթան Նուրէտտինի աշխատու-

թիւնները ու յիշատակութի միայն Մեծ մզկիթին շինութիւնը, դժուար չէ սակայն ենթադրել որ Սուլթանը շատ խնամք տարաւ բերդին, ինչպէս որ այնքան եռանդուն կերպով աշխատած էր Հալէպի և Դամասկոսի զինուորական այլ շէնքերու կառուցման: Սուլթան Սալահէտտինի շինութիւնները աւելի ծանօթ են մեզի, շնորհիւ վերջերս գտնուած արձանագրութեան մը՝ որ կը յաւերժացնէ 1179ին կառուցուած աշտարակ մը և որ փորագրուած էր բոլորչի աշտարակներէն մէկուն մէջ ագուցուած քարի մը վրայ: Տեսանք նախապէս որ հին բերդը քառակուսի ցցուած քներ միայն ունէր: Այս արձանագրութիւնը գրուած ըլլալով սրահակի մը ետեւէն վերցուած հողերուն մէջէն, կարելի չէ հետեւցունել որ Սալահէտտինի կողմէ նորոգուած աշտարակին տեղը իրմով ճշդուած ըլլայ: Վերջապէս բերդը այդ ժամանակ ունէր «իւլան» մը, ուր Սուլթանը իր պաշտօնական ընդունելութիւնները կը կատարէր և կը նախագահէր խնճոյքներու: Բերդը ունէր նաև «ապարանք» մը՝ ուր Սուլթանը մեռաւ և հո՛ն ալ թաղուեցաւ:

Պատմագիրներու այս բոլոր տեղեկութիւնները կը մատնեն կարեւոր փոփոխութիւն մը բերդին կերպարանքին մէջ՝ և խնդրական կը մնայ սա պարագան թէ արդեօք castrumէն ուրիշ հետք կը մնա՞ր հնագէտներու ցարդ սեփականութենէն: Յարակցութեան պակասը և ձևով անցուած կտորներու ցանցառութիւնը պիտի նպաստէին հաստատելու որ էլ—Մալիք էլ—Ատիլի վերաշինութեան շրջանին, հին բերդը գրեթէ ամբողջութեամբ անհետացած էր, ըլլա՛յ երկա-

բատեւ յքումի մը պատճառաւ, ինչ որ խոտոր
կը համեմատի վերը յիշուած պատմական իրո-
ղութիւններուն հետ, ըլլայ ան ձեւափոխու-
թեանց հետեւանքով: Կը մնայ միայն բացատրել
թէ ինչո՞ւ համար հին բեկորները միայն պահ-
ուեցան ու գործածուեցան հին շինութեան մէջ,
դուրս ձգելով արաբական բոլոր նորոգութիւն-
ները, զոր օրինակ Սալահէտտինի հրամա-
յածները, նորոգութիւննե՛ր, որոնք հազիւ թէ
երեսուն տարուան հնութիւն մը ունէին այն
ատեն: Ինչպէս որ ըսուեցաւ նախապէս, խնդիրը
կը մնայ անուշեղի, ձեռք բերուած ծանօթու-
թեանց ներկայ վիճակին մէջ և պէտք է բաւա-
կանանալ արձանագրելով միայն ա՛յն տար-
բերութիւնը՝ որ կայ միջնադարեան և հին բեր-
դի մը միջև:

Արաբական այլ ամրոցներու հետ բաղդատ-
ուած, Դամասկոսի բերդը կը զանազանուի իր
շրջապատին բոլորովին կանոնաւոր գծուածքովը
(tracé), ուղղանկիւն յատակագծի մը վրայ
հաստատուած: Իր հիւսիս-արեւմտեան անկեան
շեղումը կը պարտի Պարատա գետին մէկ ճիւղին
ուղղութեանը. գետը հոս կը ծառայէ պա-
րիսպին հիւսիսային ճակտին իբր խրամ
(fossé): Հնագոյն բերդը, գետին նուազ մօտը
կառուցուած, այս խրամը չունէր: Այս ձեւը
ինքնին բաւական էր հաստատելու հնութեան
միւնոյն ազդեցութիւնը՝ զոր Van Berchem կը
մատնանշէր արաբական կարգ մը քառանկիւն
բերդակներու մէջ, անկիւններուն վրայ աշտա-
րակներով: ԺԳ. դարուն սկիզբը հռոմէական
նախկին ամրոցէն շատ քիչ հետք մնացած էր,
ինչպէս որ վերը յիշատակեցինք. բայց միւս կող-

մէ կ'ենթադրուի որ եթէ յետնագոյն ձևափոխութիւնները բերդին ընդհանուր կառուցուածքը յեղաշրջած են, առնուազն ազդուած են նախկին յատակագծէն և հին բերդին ազդեցութիւնը, հոգ չէ թէ անուղղակի կերպով, կրցած է կերպաւորուիլ նորին վրայ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, էլ—Մալիք էլ—Ատիլի բերդը իր 220X150 մեթր ամրացեալ գօտիովը, կը ներկայացնէ աչքառու ընդարձակում մը հին կառուցուածքին, որուն մէկ ճակատը 120 մեթրէն աւելի չէր: Բերդին շրջապատը որ եզերուած էր չոր ու պարապ խրամով մը, իր վրայ կը կրէր 13 աշտարակ, որոնցմէ չորսը միայն կը գտնուէին իր չորս անկիւններուն վրայ: Այս աշտարակներուն վեց հատը իրենց նախկին վիճակին մէջ կանգուն կը մնան մինչև այսօր: Խրամին մէջ ջուր կը լեցունէին պէտք եղած ատեն միայն: Այսօր, այս խրամը՝ որ տասը ձողաչափ լայն և երեք ձողաչափ խոր էր երբեմն, բոլորովին լեցուած է և իր տեղւոյն վրայ խանութներ շինուած են: Ասոր մօտ ձեւ մը առած է նաեւ Երուսաղէմի Դաւթի բերդին խրամը՝ որուն հիւսիս-արեւելեան կողմը ամբողջութեամբ լեցուած է, լայնցունելու մտօք դէպի Սիոն տանող նեղ փողոցը: Բերդին ամէնէն յատկանշական մասը, անոր շրջապատի խրամն է. երբ խանութներ շինելու և կամ փողոցը լայնցունելու և օթօներու կայան ընելու ծրագրով, ինչպէս Դաւթի բերդինը, խրամը կը լեցուի, ան կը կորսնցնէ իր գեղեցկութիւնը և պատմական դրոշմը: Երուսաղէմի բերդին մուտքը, իր յատակի խրամին լեցուելովն ու բերդի շրջապատին

հետ հաւասարելովը, ստացած է անճոռնի դիրք մը։ Այս տեսակէտով նախանձելի վիճակ մը ունի շալէպի բերդը, իր շուրջի լայնափնու աւ պարապ խրամովը՝ որուն կը պարտի բերդին հոյակապ մուտքը իր անդուգական տեսքն ու վեհութիւնը։ Դամասկոսի բերդին հարաւային ճակատն է որ պարիսպին հետ կը ներկայացնէ ամէնէն կատարեալ և ամէնէն միատարր մասը։ Իր միջնորմին (courtine) և իր աշտարակներուն պահպանման իսկապէս արտակարգ վիճակը և նորոգման աննշան կարեւորութիւնը, թոյլ կուտան ամենաճիշտ կերպով ուսումնասիրելու էլ-Ատիլի կողմէ կառուցուած ամրացեալ գօտիին յատկանիշները։ Այս տեսակէտով անիկա կը ներկայացնէ եղակի յիշատակարան մը՝ որուն նմանը չի տեսնուիր ո՛չ արեւմտեան ճակատին՝ որ բոլորովին փճացած է, ոչ ալ հիւսիսի և արեւելքի ճակատներուն վրայ, որոնք դուռներու նմոյշներ կը ներկայացնեն, բայց որ չեն կրցած պահպանել իրենց պատին նախնական վիճակը։

Աշտարակները, որոնք իրարմէ երեսուն մետրի չափ հեռու կառուցուած են, իրենց միջև միացած են 1.40 մետր թանձրութեամբ պատով մը, որ փերցուած է այն ատենուան սովորութեան համաձայն մանրաքարերու զանգուածով մը— ճերմակ ու կակուղ որմաքար և շաղախ— և առնուած զոյգ մը զարդերու միջև։ Աշտարակներու այս հեռաւորութիւնը յարաբերական է նետատեղին (arbalète) տարողութեան հետ, քառասուն մետրի չափ։ Հիւսիսային ճակատին վրայ՝ ուր գետը կը նպաստէ պաշտպանութեան,

աշտարակներուն հեռաւորութիւնը քիչ մը կ'աւելնայ: Այդ քարերը թէև յարաբերաբար մեծանիստ են (62 սնդմ. միջին բարձրութեամբ), բայց ժամանակի շէնքերուն մէջ գործածուած քարերէն քիչ մը մեծ: Պատերուն ամուր շինուածքը կը պարտինք գործածուած քարերուն կոշտ ցցուածքներուն, բան մը որ կը նշմարուի ամբողջ բերդին մէջ, ի բաց առեայ ա'յն շինութիւնները՝ որոնք կը գտնուին պարիսպէն ներս: Իր կոշտ վիճակին մէջ գտնուած քարի մեծ կտորներուն կեդրոնը կը ներկայացնէ յաճախ 50 սնդմէ աւելի բարձր ցցուածք մը: Գետնափոր ականներուն և արծակուած ռումբերու բախիւնին դէմ պաշտպանութիւնը այնքան լաւ նկատի առնուած էր՝ որքան որմնադրութեան մէջ գործածուած քարերուն իրարու հետ կըցուածքը: Մինչև իսկ ամբողջին այն մասերը՝ որոնք նուազ ենթարկուած էին թշնամի հարուածներուն, ծածկուած էին դիմացկուն շաղախի մը խժկակներով: Նման տոկունութեամբ մը շինուած է նաև քաղաքին պարիսպի Պապ էս-Սալամայի գուռը:

Շատ հետաքրքրական է նոյնպէս պարիսպին կառուցուածքը. պարիսպը ունի պաշտպանութեան երեք անջատ յարկեր: Բերդին ներքին գետնի երեսին վրայ միջնորմերու իւրաքանչիւր մասին մէջ բացուած են խորշերու տակ առնուած հինգ հրածերպեր (meurtrière, մազղալ), որոնց իւրաքանչիւրին լայնութիւնը կը հասնի 3.30 մետրի, բոլորն ալ կամարուած ճերմակ ու կակուղ որմաքարերու հիւստեւածքով մը, որուն մէջքերը կը կրեն բոլորչի ուղի մը:

Այս ուղիին վրայ կը տեսնուին նոյնպէս հինգ աղեղնաւորներ, իւրաքանչիւրին վրայ ատամնաձև պսակով մը: Հրածերպերը երեք զանազան տեսակներու կը բաժնուին, գետնայարկին վրայ գտնուողները ընդհանրապէս գոթական (ogivale) են, ոմանք առած են զարդային ձև մը, ինչպէս են Հալէպի և Շէյզարի բերդերուն հրածերպերը: Իսկ մնացեալները ուղղանկիւն պարզ խորշերու բարաւորներ են, ինչպէս աշտարակներուն սարահարթին վրայ գտնուող հրածերպերը:

Ասոնց երեք տեսակի այս բաժանումը արժանի է առանձին ուշադրութեան: Միջնորմին ամբողջ բարձրութեան վրայ անոնք մէկ շարք մը կը ներկայացնեն, ինչ որ զերծ չէ ծանր անպատեհութիւններէ: Այսպէս, մէկ կողմէ պարիսպը կը ներկայացնէ ուղղաձիգ դօտիներու շարք մը՝ նուազ դիմացկունութեամբ, ուր քարէ գնդակներու անկումը մասնաւորապէս պիտի ըլլար ուժգին: Ասկէ զատ, զանազան յարկերու հրածերպերէն արձակուած ռումբերը ճիշտ իրենց նպատակին հասնելով, իրենց միջև կը ձգեն մասնաւոր հատուածներ: Իւրաքանչիւր կամարէն ռումբ արձակող անկիւնը բաւական մը բաց է մասամբ ծածկելու համար իրեն մօտ եղող միւս կամարը, որոշ հեռաւորութենէ մը սկսեալ. բայց այնպէս մը ձևակերպած են որ պատին ետեւը կարեւոր ուրիշ անկիւններ հիւսած են՝ որոնք բոլորովին փոց են (angle mort): Եւրոպայի մէջ նման ամբոցներ չինելու պարագային զգուշացած են այս կրկին անպատեհութենէն, հրա-

ծերպերը իրարու վրայ բարձրացնելով մէկ յարկէն միւսը և լուսամուտներուն որմածերպերը ձեւաւորելով, հետեւելով դէպի դուրս հակած դառիվարի մը (talus), որ կը մեծցունէր հրաձգման անկիւնը՝ իր ուղղահայեաց ուղղութեան մէջ։ Այս դրութեամբ ուժեղացած զայնոր էապէս կ'ընդարձակուի ա'յնքան՝ որքան որ կարելի է երթալ դէպի սլափին խարիսխը։ Ընդհակառակը Դամասկոսի բերդին, ինչպէս նաև սուրիական բոլոր միւս բերդերուն մէջ կամարակներուն վերորոկները (plongée) շատ աննշան են և ոչինչ ծաւալով։ Շինութեան և յարդարման խիստ անկարեւոր մանրամասնութիւններէ զատ, երեք աշտատարակներն ալ սերտօրէն իրարու նման են, բաւական է միայն մէկը նկարագրել, խօսած ըլլալու համար երեքին ալ մասին։ Բերդին ամենահին աշտարակն է՝ զոր ներկայացնել կ'ուզենք, իբր տիպար, և որ արդարեւ յաջորդական երկու նորոգութիւն կրած է և որ սակայն այսօր իբր վաճառքի վայր գործածուելուն, քննութիւնը շատ դժուարացած է։

Ուրիշ աշտարակ մը, որ սպասարկութեանց կողմէ նոյնպէս գրաւուած է, իր տամալին բոլոր ամրութիւնները պահած չէ և իր վերին մասին մէջ կը կրէ շուշքատամի աշխատութեանց հետքը։ Երրորդ աշտարակին մէջի շինութեան ուսումնասիրութիւնը, ընդհակառակը, երեք խաբանուած չէ ոեւէ նորագոյն կամ արդիական յաւելումով մը, երջանիկ պարագայ մը արդարեւ, որ առջի բերան չի թուիր ձեւափոխուած ըլլալ և որուն ատամնաւոր պսակը ինքնին բոլորովին անփոփոխ մնացած է,

առանց քար մը իսկ փրցուած ըլլալու իր վրայէն:

Բոլոր աշտարակներուն յատուկ այս ընդհանուր տեսութենէն յետոյ, անցնինք անոնցմէ մէկուն մասնակի քննութեան: Աշտարակը կը ներկայացնէ անկանոն և երկար քառակուսի զարկածք մը, որուն 27×13 մետր ծաւալը և միջնորմին վրայի զարկածքը աչքառու ըլլալու չափ մեծ են, ութը մետր: Շէնքին ներքնակողմը գրաւուած է իրարու վրայ շինուած երեք կարգ սրահներէ (20 մ. 35×6 մ. 40), իւրաքանչիւրը կամարուած թեթեւօրէն ուռուցիկ գերանամէջ անկիւններով և կամ խոտորնակ երեք ձողիկներու վրայ բռնուած մեծ ձողիկով (berceau) մը: Այս բոլոր կամարներն ալ շինուած են շաղախի մէջ թրծուած և ճերմակ ու կակուղ փոքրաքարերու խառնուրդ խճաքարերով: զանոնք բռնող պատշգամի ուսերը և գերանամէջերու մէջտեղուանքը դրուած լիագիրկ աղեղները բոլորն ալ դուրսէն տեսանելի են: Պատերուն թանձրութիւնն է 3 մ. 40 : Սրահներուն ներքին յօրինուածքը նոյնն է երեք յարկերուն համար ալ: Ձողիկով կամարուած յատակներու տակ կը տեսնուին հինգ կամարակապեր, 3 մետր լայնութեամբ, 1.95 խորութեամբ և 3 մետր բարձրութեամբ, երեք հատ հարաւային ճակտին վրայ և մէյ մէկ հատ ալ՝ իւրաքանչիւր փոքր կողմերուն վրայ: Հիւսիսային երեսը ունի երկու կոյր խորշեր՝ որոնք մուտքի դուռը կը շրջանակեն, և այս միայն գետնայարկին վրայ: Յարկերուն մէջ սակայն դրանց դիրքը անպայման կը փոխուի սանդուխին պատճառաւ: Հիւսիսային անկեան մէջ ճեմիշ-

ներ դրուած են, ճիշտ պատին թանձրութեամբ բը, որոնք իրենց լոյսը սանիքէն կ'առնեն, ձեմիշներուն այս տեղւոյն մէջ գոյութիւնը ապացոյց է որ աշտարակները տեւական կերպով բնակուած էին զինուորներէ:

Ինչպէս միջնորմերու շարքին, անանկ ալ զանազան յարկերու մէջ հրաձգութեան խորշերը ճշդապէս մէկը միւսին վրայ հաստատուած են. հոս սակայն այս թերի զիրքին պաշտպանութեան անպատեհութիւնները մասամբ սրբագրուած են կողմնակի աղեղնակալերու ներկայութեամբը, որոնց խոտոր հրաձգութիւնը կը փոքրցունէր լեցուած անկիւնները և կ'արգիլէր մօտակայ աշտարակներու հասնիլը: Այս ռազմական նրբին դրութեան կը նպաստէր նաև տամալին կաղմակերպութիւնը: Տանիքը որ բակին երեսէն 18 մետր բարձր էր, իր երեք կողմերէն շրջապատուած էր պատուարով մը, որ 2.40 մթ. թանձրութիւն ունէր և որուն բարձրութիւնն էր 2.75 մթ. այս պատուարը կը վերջանար ատամնաւոր բազրիքով մը՝ ուր հաստատուած էին հրածերպերն ու բարաններու բերանները:

Յայտնի չէ դժբախտաբար ճշգրիտ թուականը թէ ե՞րբ յղացուեցան աշտարակներու միջոցաւ իրագործուած պաշտպանութեան յաւելուածական այս մասերը. հաւանական է որ ասոնք գործը եղած ըլլան էլ Մալիք էլ Ատիլի, վասն զի աշտարակները չունին նորոգութեան յատուկ ո և է արձանագրութիւն: Յայտնի չէ նոյնպէս որ բերդը Մօնկոլներէն գրեթէ ամբողջովին քանդուած ատեն, ինչո՞ւ թողուեցան

այս աշտարակները: Ըլլա՛ն Պիպարսի և Քալա-
 ւունի նորոգութիւնները, ըլլան էլ Մալիք էլ
 Ատիլի աշխատութիւնները, բոլորն ալ պէտք է
 ընդունիլ իբր ժԳ. դարու երկրորդ կիսուն յա-
 տուկ դործեր: Աշտարակները դիւրութեամբ կը
 յարաբերէին բերդին այլ մասերուն հետ. գետնա-
 յարկն ու առաջին յարկը ունէին դուռ մը որ
 կը բացուի բոլորչի անցքին վրայ: Իսկ վերին
 երկու յարկերը իրարու մէջ կը բանէին հիւսի-
 սային և արեւմտեան պատերուն մէջ հաստատ-
 ուած սանդուղով մը, որ սալարկուած էր թէ՛
 յատակէն և թէ՛ վրայէն: Աշտարակներուն աս-
 տիճանաւոր այս մասը իսկապէ՛ս որ գեղեցիկ է
 և աւելի ուշագրաւ անով՝ որ առաջին յարկի
 սանդուղի գլխուն վերեւ կը կարդացուի զայն
 շինողին ստորագրութիւննը, Ալի, որ շատ
 յստակ է, բայց որուն մականունը քիչ մը դժուար
 կը կարդացուի ու կ'ենթադրուի ըլլալ էլ-Պուս-
 րավի, այսինքն Պասրա քաղաքի բնիկ: Դժբախ-
 տաբար Դամասկոսի բերդին մէջ վերնագրական
 յիշատակագրութիւնները թիւով շատ քիչ են.
 հազիւ հատ մը կամ երկու Մեմլուքներու շըր-
 ջանէն: Մինչդեռ, ընդհակառակը, Հալէպի բեր-
 դին վրայ ըլլայ թէ քաղաքի պարիսպներուն,
 յիշատակարանները առատ են, երեսուն հատ:
 Մէշհէտ էլ-Հիւսէյնի ցանկապատին վրայ կը
 կարդացուին նոյնպէս երեք հատ փոքրադիր յի-
 շատակարաններ: Իսկ Քալա'ադ էլ-Մուտիգի
 մէջ գտնուեցան 14 կտոր արձանագիր, մեծա-
 գոյն մասով յունարէն, ինչ որ կ'ապացուցանէ
 թէ Արաբները օգտուած են հին Աբամէ քաղա-
 քի շինուածանիւթերէն: Ուրիշ աշտարակի մը

աստիճաններուն վրայ նոյնպէս կը կարգացուի միևնոյն Ալի ասորագրութիւնը:

Հարաւային ճակտի աշտարակները իրարու հետ ուղղակի կը յարաբերէին երկու սանդուղներով, այնպէս որ առանց ենթարկուելու թշնամիի հարուածներուն, կրնային հարաւային ճակտին մէկ ծայրէն միւսը երթալ, առանց անցնելու հրաձիգներու սրահներէն:

Մնացեալ բոլոր աշտարակներն ալ մինչև հիմա նկարագրուածին պէս են. միայն թէ կատարելութեան տեսակէտով ուէ ջանք խնայուած չէ բոլորին մէջ: Լուսամուտները օրինաց պայմաններու տակ շինուած են և լոյսը առատ է ի մասնաւորի երկու աշտարակներուն մէջ և այս՝ ռազմագիտական պատճառներով, Մեր ներկայ գրութեան պայմանները կը ցաւինք որ թոյլատու չեղան մասնաւոր յատակագծերով ու լուսանկարներով բացատրելու այս շատ շահեկան բերդին, հոգ չէ թէ կիսակործան, գլխաւոր աշտարակներն ու այլ կարեւոր մասերը: Աշտարակի մը որմախորշերէն մէկուն մէջ փորագրուած կայ առիւծ մը՝ գործ՝ էյուպիներու կամ առաջին Մեմլուքներու շրջանին:

Միջնաբերդը ունի երկու դուռ, որոնցմէ մին աշտարակներէն մէկով կը յարաբերի դուրսի հետ. իսկ միւսով, դարձեալ աշտարակ մը, կը հաղորդակցի քաղաքին հետ: Երկար միջանցք մը կը միացնէ երկու հրապարակները (hall), որոնց վրայ են բերդին երկու մուտքերը, և որոնց շնորհիւ կարելի է անցնիլ բերդին մէկ կողմէն միւսը, քաղաքը պաշտպանող պարիսպին դուրսէն մինչև ներսը: Ասոնցմէ մէկն է հիւսիսային

մուտքը պաշտպանող աշտարակին դուռը, որ շատ ցէշ պաշպանուած է ու դրան հիւսիսային ու արևելեան կողերը այսօր բոլորովին անճանաչելի դարձած են եւ գետնին հաւասարած։ Արևելեան մուտքին պէս, ասոր ալ ցցուածքին վրայ կան չորս հրածերպեր։ մինչդեռ միւս աշտարակները երեք հատ ունին, որով դիւրաւ կը բացատրուի այս դրան պաշտպանութեան կարեւորութիւնը։ Դրան համար ձգուած ծակը ցցուածքին կողմնակի երեսներէն մէկուն մէջ բացուած է, պատին հետ զուգահեռական դիրքի մէջ։ Այս դրութիւնը կը նպաստէր մուտքին, զայն ա՛լ աւելի ծածկելով թշնամիին աչքէն, աւելի դիւրութեամբ խուսափելու համար արձակուած ուժերէն։ ասկէ վատ պարիսպէն ներս մուտքը գոցելու ծառայող անցքը ուղիղ անկիւն մը կը ձևացնէր, խորտակելու համար յարձակողին թափը։ Սուինաւոր մուտքի այս դասական տիպարը, պաշտպանութեան յատուկ լուրջ առաւելութիւններ կը ներկայացնէր, որոնց նմաններուն շատ կը հանդիպինք Հալէպի զինուորական գեղեցիկ կառուցուածքներու մեծագոյն շարքին մէջ, բոլորն ալ ժԳ. դարու աշխատութիւն։

Դամասկոսի մէջ, ընդհակառակը, Հալէպեան դասական տիպարները բոլորովին կը պակսին։ Քաղաքին դուռները կամարակապ մէկ անցք միայն կը կրեն։ միջնորմին հետ համեմատական, ասոր պատճառը այն է՝ որ այդ դուռները յաջորդած են հնագոյն դուռներու, որոնցմէ չորսը առաւել կամ նուազ չափով կատարեալ, կը պահեն տակաւին մնացորդներ։ Հիւսիսի մուտքը շա՛տ աւելի կատարելագործուած պաշտպանութեան կազմակերպութիւն մը ստացած է՝

քան թէ արևելեան դուռը, որ աւելի սպառնա-
պարուած է թշնամի փորձերու դէմ, պարիսպին
ներքը գտնուելուն հանդամանքովը: Այս անցքը
հաղիւ թէ հինգ արմկաչափ կը հաշուուի. ահա
թէ ինչո՞ւ չալէպի բերդին մուտքը զայն ա՛յն-
քան նշանաւոր հանդիսացուցած է, երկաթէ իր
երեք դուռներովը և կամարներուն տակ հաս-
տատուած քար նետելու յատուկ իր արկոցնե-
րովը (mâchicoulis), և ուր նոյնիսկ մուտքի
սանդուղներուն բազրիկները արգելք կը հան-
դիսանային, ինչ որ ի դուռ պիտի ըլլար Դամաս-
կոսի մէջ փնտռել: Դամասկոսի բերդին մէջ
կցկտուր մուտք մը ուրիշ օգտակարութիւն չու-
նէր, եթէ ոչ ուշացնել յարձակողները իրենց
յառաջխաղացքին մէջ, թոյլ տալով այսպէս որ
բերդին արտաքին մասը ձգուած ըլլայ պաշտ-
պանողական հարուածներուն դէմ, բան մը որ
երբեք պիտի չպատահէր չալէպի բերդին մէջ:
Իսլամ երկիրներու զինուորական շինութեանց
մէջ դուռներու այս ոճը շատ յաճախակի է:

Բերդին ներքին մասերը նոյնքան չահեկան
են, իրենց մանրամասնութեանց մէջ. անկիւ-
նաւոր գերանամէջերով կամարուած աշտա-
րակէ մը կ'անցնինք սրահներէն մէկը, որուն
առաստաղն ալ նոյն ոճով շինուած է և ուր կը
նշմարուի քառակուսի ուղղահայեաց հոր մը,
ութանկիւն փոքր գմբէթով մը ծածկուած: Այս
փոքր գմբէթը ինքն ալ նստած է ութանկիւն
թմբուկի մը վրայ, ուր կը տեսնուին ութը պա-
տուհաններու հետքեր, ութը կողմերուն վրայ:
Աղիւսէ հիւսուած և մէջը պարապ այս գմբէթը
կը ներկայացնէ ճարտարապետական ոճ մը՝
որ շատ ընդհանրացած էր Դամասկոսի մէջ և

Պողոսերուն փոխան 16ի ութը հատ ըլլալը արդիւնք է ծածկուելիք ծաւալին և հետեւաբար իր տրամագծին փոքր ըլլալուն, թէև դիտելի է որ ասկէ աւելի մեծ գմբէթներ վրանին պատուհան ունեցած չեն: Գմբէթաւոր այս շէնքին մէկ կողմը Ապու—տ—Տարտայի կամ Ժողովրդային առողջանութեամբ՝ որ աւելի ճիշտ է՝ Ապու տ—Տէրտարի գերեզմանին գոյութիւնը, ինչպէս նաեւ կեդրոնական գերանամէջին տակ «միհրապ»ի մը և «միմպէր»ի մը ներկայութիւնը կրնան ապացուցանել այս հրապարակին վրայ բերդին մզկիթներէն մէկուն գոյութիւնը, որ «Շահապի մզկիթ» անունով ծանօթ է Դամասկոսի նշանաւոր բերդին պատմութեան մէջ: Որքան ատեն որ այս վայրին մէջ իսլամական սրբավայր մը գոյութիւն չունի, պիտի չհաստատուի այս ենթադրութիւնը: Ընդհակառակը, արեւելեան դրան մէջ է որ ցոյց կը տրուի իսլամական աղօթարանը, ճիշտ «տէրկեահ»ին մէջ: Շատ ճիշտ պիտի ըլլար միւս կողմէ ընդունիլ՝ որ թէ՛ գերեզմանին, թէ՛ «միհրապ»ին և թէ՛ «միմպէր»ին գոյութիւնը ժլ. դարէն հին չէ, վասն զի բերդին նախնական յատակագծին ա՛յդ տեղւոյն վրայ մզկիթ մը գոյութիւն չէ ունեցած երբեք: Սա՛ ալ պէտք է նկատի առնել որ եթէ մատնանշուած տեղւոյն վրայ սրբավայր մը գոյութիւն ունեցած ըլլար, անկարելի է որ ան այսօր մարդոց և անասնոց թաքի կոխան դառնար: Եզրակացնելով՝ կրնանք ըսել որ էյյուսեան կամ Մէմլուքեան շրջաններու յատուկ ո՛չ մի սրբավայր գոյութիւն ունեցած չէ հոգ: Այս շէնքը բոլորովին արաբական է, վասն զի

հնագոյն շէնքերու քարերէն ո՛չ իսկ մէկ հատ
գործածուած կը գտնենք անոր մէջ: Պապ էլ-
Հատիտ անուանուած այս դրան մուտքին մէջ
կան շահեկան արձանագիրներ: Այս անունը,
Պապ էլ-Հատիտ, ծանօթ է սուրիական այլ քա-
ղաքներու մէջ ալ, ու արդէն կը յարմարի բեր-
դին ուրիշ մէկ դրան՝ էլ-Մալիք էլ-Ատիլի շի-
նութենէն կանխագոյն, որուն տեղը ցոյց կը
տրուի պարիսպին հիւսիսային ճակտին վրայ:
Հնագոյն արձանագրութեան մը համաձայն, Պապ
էլ-Հատիտ Պապ էլ-Փարաճէն յետոյ յիշատակ-
ուած է և մաս կազմած բերդին՝ ու կառուց-
ուած թուրք տիրապետութեան օրով: Երբ էլ-
Ատիլ Սուլթան բերդը վերաշինեց, Պապ էլ-Իմա-
րայի մնացորդ բեկորները անհետացան և Պապ
էլ-Հատիտը մնաց աշտարակին ներսը և այնպէս
ալ կը մնայ մինչեւ այսօր: Եւ նկատելով որ
Իպն Ասաքիրի շէնքին արձանագրին հետ բաղ-
դատած ատեն, վերի յիշատակարանն ու այս
մէկը երեսուն տարուան տարբերութիւն մը կը
ցուցնեն, ասիկա կ'ապացուցանէ որ Իպն Ասա-
քիր տեսած չէր Պապ էլ-Հատիտը: Տեսանք ի
վերեւ որ 1208ի շինութիւններու ընթացքին պա-
րիսպը դէպի հիւսիս ետ առնուեցաւ, որով պէտք
տեսնուեցաւ նոր դուռ մը շինել, որուն հետքե-
րը տակաւին յայտնի են և Իպն Քալանիշիի և
Իպն Ասաքիրի յիշածը նախնական Պապ էլ-Հա-
տիտը՝ անկէ վերջը կու գար, այսինքն աշտա-
րակին ներսի կողմը: Ո՛չ մէկ կասկած՝ որ բեր-
դին հիւսիսային դուռն ու Պապ էլ-Հատիտը մի-
ևնոյն դուռն են:

Բերդին արեւելեան մուտքը, որ կառուց-

ունեցաւ 1213ին, բացուած է հիւսիսային
 աշտարակներէն մէկուն մէջ եւ պաշտպանուած
 իրարու կից երկու ցցուածքներով, ինչպէս Հա-
 լէպի Քալա'ադ էլ-Մուտիգի բերդերուն մէջ:
 Հիւսիսային դրան հետ բաղդատմամբ, այս
 դուռը նուազ աչքառու է և հետեւաբար պաշտ-
 պանութեան տեսակէտով ալ նուազ կարեւոր.
 պատի միակ անկիւն մը փոխանակ հինգի:
 Ասոր հակառակ, սակայն, այս մուտքը զարդար-
 ուած է մասնաւոր խնամքով մը, պարագայ մը
 որ շատ դիւրաւ կը բացատրուի: Դիրքը դէպի
 քաղաք ուղղուած ըլլալուն, անիկա կերպով մը
 արքունի պալատին դուռն էր, ա'յն՝ ուրկէ ներս
 կը մտնէին արքունիքին հետ գործ ունեցողներ
 և այն՝ ուրկէ սուլթանը դուրս կ'ելլէր, երբ իր
 վեհապետական պարտաւորութիւններուն բե-
 րումով ստիպուէր Դամասկոսէն մեկնիլ կամ
 վերադառնալ: Դրան վերեւի որմախորշը՝ որ
 4.25 X 2.20 մետր մեծութիւն ունի, շթաքա-
 րի ոճով կիսագմբէթով մըն է կամարուած, ա'յն-
 քան սովորական իսլամական ճարտարապետու-
 թեան մէջ, և այս՝ Դամասկոս-Հալէպէն մինչև
 Գոնիա-Պրուսա-կ. Պոլիս: Բայց այս մէկը ԺԳ.
 դարէն մեզի հասած դուռներուն ամէնէն գեղե-
 ցիկն է չա'տ աւելի գեղեցիկ՝ քան Հալէպի
 միջնաբերդին Քայիդ պէյ պալատին դուռը:
 Բերդին այս մուտքը այնպիսի հոյակապ պեր-
 ճութեամբ մը զարդարուած է՝ որ մասնագէտ-
 ներ քննած են ասոնց մեծագոյն մասը, բայց
 միշտ ալ դժուարութիւն կրած, անոնց շինու-
 թեան ճշգրիտ թուականը որոշելու: Ամբողջ
 գործին վեհութիւնը, զարդանկարին լայնութիւ-
 նը, շինուածքին պարզութիւնը, գլխը գործա-

ծելու կերպը, այս բոլորը ցոյց կու տան ժ. դարու գործը ըլլալը, և կամ ժ. դարու առաջին տարիներու ճարտարապետութիւնը:

Միջնաբերդը ունի երկու սրահ միայն. առաջինը ընդարձակ գաւիթ մըն է որ իբր անցք կը ծառայէ արեւելեան մուտքին, ըլլա՛յ ներսէն՝ պարիսպին մէջ անցնելու, ըլլայ դուրսէն՝ քաղաք մտնելու, ճեմելիքի մը միջոցաւ, որ կը հաղորդակցի Պապ էլ-Հատիտի հետ: Այս սրահը որ $20\frac{1}{2} \times 18$ մետր ընդարձակութիւն ունի, կամարուած է ութը գերանամէջ անկիւններու վրայ հաստատուած կեդրոնական գմբէթով մը, որ կը հանգչի իւրաքանչիւրը մէկ մետր տրամագիծ ունեցող չորս մեծադիր սիւներու վրայ՝ որոնք անկասկած հնագոյն շէնքի մը սիւներն են և հոս գործածուած: Սիւներուն խոյակները՝ որոնք կորնթական ոճով են, կը նկատուին բիւզանդական շրջանի գործ և որոնք հաւանաբար նախնական castrumէն բերուած են և հոս հաստատուած նախա-արարական շրջանին և ապա ժ. դարուն միայն այս սրահին շինութեան յատկացուած: Ընդհակառակը, սակայն, սրահին պատերը, ինչպէս նաեւ կամարները իսլամական շրջանի գործ են և ի մասնաւորի ժ. դարու: Գերանամէջ անկիւնները ուէ մասնաւոր շահեկանութենէ զուրկ են, բայց գմբէթը շատ հետաքրքրական է: Գմբէթին գդակը ամբողջովին ինկած է. այժմ կը մնայ միայն տասներկու անկիւններով կրկնակ թմբուկ մը, որուն ծանրութիւնը ամբողջովին կը հանգչի սիւներուն վրայ, չորս կամարագաղաթներու միջոցաւ: Զարմանալի չթուի երբեք

երբ ըսենք որ Դամասկոսի մէջ շատ հաղուած
գիւտ եղող այս ձեւը փոխ առնուած է Հալէ-
պէն: Թէև, ինչպէս ըսինք, այս հոյակապ
գմբէթէն ուէ հետք մնացած չէ, բայց ըստ
խուզարկու մասնագէտ Arvieux-ի կարծիքին,
այս գմբէթը ռա'յնքան ընդարձակ է և լայնա-
բաց և իր չորս յենակները ա'յնքան մեծադիր
են՝ որ պիտի կրնային Հռոմի Սրբ. Պետրոս մայր
եկեղեցւոյն կեդրոնական մեծ գմբէթը իրենց վրայ
կրել: Նման արտայայտութիւն մը կը թուի հա-
կասել շէնքերու քննութեանը յատկացուած բո-
լոր տուեալներուն, վասն զի միայն Մէմլուքներու
չրջանին է որ բազմաթիւ բարձր պատուհաններով
լուսաւորուած սրահներու կը հանդիպինք, ինչ-
պէս Հանաքահ Եօնուսիյան (1382) և Դաւրուղի
դամբարանին (1420) ևն: Ընդհանուր փափաք
էր այդ դարուն լուսատու կրկնակ գմբէթներու
չնորհիւ լուսաւորել նման սրահներ:

Բերդին երկրորդ սրահը կը ներկայացնէր
անկիւններու վրայ կամարուած երկար ճեմելիք
մը, քանի մը դուռներով և բարձրէն մէկ երկու
պատուհաններով: Երբ 1924ին Դամասկոսի բերդին
բոլոր մանրամասնութիւնները գիտականօրէն
քննուեցան, կարելի չեղաւ այս սրահը քննել,
վասն զի իբր բանտ կը ծառայէր և կը ծառայէ
դեռ մինչև այսօր:

Այս արագ նկարագրութիւնը կ'օգնէ հաս-
տատելու՝ որ էյուպեան միջնաբերդը կատարե-
լապէս միատարր շէնքերու խմբաւորում մըն է:
Բերդին արեւմտեան ճակատէն դիտուած և ԺՆ.
դարուն շինուած միջնորմէն (courtine) դատ,
Մէլիք Էլ-Ատիլի ամբողջ պարիսպը, իր տասը

աշտարակներով, կը պատկանի երեք առանձին տիպարներու. այսպէս երկու մուտքերը՝ անցքի ծառայող իրենց երկու սրահներով և պալատին մնացորդները: Բոլոր այս շինութեանց մէջ, Մէմլուք շրջանին տեղի ունեցած փոփոխութիւններն ու յաւելումները ա՛յնքան անկարեւոր են՝ որ չէնքին նախնական ձևը չեն կրցած եղծել: Կարգ մը անփութութեանց պատճառաւ անխնամ պահուած կամ բոլորովին անհետացած մասերէն զատ՝ ԺԳ. դարու միջնաբերդին ընդհանուր գիծերը բաւական մը երևան հանուած են և յատակագիծը վերակազմուած: Բերդին բոլորովին անհետացած մասերն են՝ Մեծ մզկիթը, «Դարիմառն» ևն.: Մնացեալ բոլոր գլխաւոր մասերը բերդին, որոնք բաւական լաւ պահպանուած են, կարող են կարգ մը մասնաշատկութիւններ մատնանշելու, որոնց վերլուծումը էյուպեան Սուրիոյ գեղարուեստական պատմութեան համար կը նպաստէ կարեւոր հետեւութիւններ ի յայտ բերելու: Առնց բոլորն ալ, արդարեւ, երեւան կը բերեն շինութեանց մէջ կիրարկուած այն կերպերը, որոնք այդ շրջանին ի զօրու էին հիւսիսային Սուրիոյ մէջ և հաւանական կը նկատուի որ Հալէպէն յատկապէս կանչուած մասնագէտներ և բանւորներ շատ եռանդուն կերպով աշխատակցած են Դամասկոսի միջնաբերդին շինութեան: Կարգ մը մանրամասնութեանց Հալէպի շէնքերուն հետ ունեցած աղերսը պարզ զուգահիւսման մը վերագրելով հանդերձ, այս կարգէն պէտք է յիշել արեւելեան դրան կամարին կրկնակ զարդաքանդակը, միևնոյն մուտքին մէջ գտնուող «միհրապ»ին սիւներուն վերնամասը և քարաշէն մասերուն մէջ

Պորտուգալացի թեթևացման կամարները (հիւսիսային մուտք, պալատ)։ Միջնաբերդին երկու դուռները կամարակապ մուտքի սրահի մը տակ անկիւնաւոր անցքով մը բացուած, ամէնէն յատկանշականներն են. դիտել կը տրուի որ այս ոճը Դամասկոսի շրջապատին մէջ չի տեսնուիր։ Մասնաւորաբար Պապէշ-Հատիտն է որ Հալէպի միջնաբերդի մուտքին հետ շատ ցայտուն նմանութիւններ ունի։

Արեւելեան դուռն ալ, նոյնպէս, հիւսիսային Սուրիոյ ճարտարապետական դպրոցի ազդեցութեան տակ ըլլալը կը յկայէ։ Եթէ ընդունուի որ դրան հիանալի կամարը աշտարակին ժամանակակից է— և արդէն հակառակը մտածել անկարելի է— ուրեմն շինութեան թուականը մինչև Հիճրէթի 610 կը դրուի։ Այս թուականին, Դամասկոսի այն միակ շէնքերը, որոնք անկիւնային զարդարանքներ ունին՝ երեք են. «Մարիսդան» (հիւանդանոց) Նուրիճն, «Մէտրէսէ Նուրի-յաճն» և «Մուղաֆֆիրի» մզկիթը։ Մինչդեռ Հալէպի մէջ, նոյն թուականին օրինակները բազմաթիւ են և զանոնք թուելով կարելի է հաստատել Դամասկոսի շէնքերուն զարդական աղքատութիւնը՝ Հալէպեան շէնքերու բազմազանութիւնը։ Հալէպի էյյուլեան շէնքերու մէջ կիրարկուած անկիւնային զարդարանքներու ճոխութիւնը, նոյն շրջանի Դամասկեան շէնքերու զարդային աղքատութեան հետ բազմապատկու նպատակաւ, մասնագէտներ քննած են մէկ և միւս քաղաքին Հիճրէթի 2-րդ դարու շէնքերը և գտած՝ որ նոյն և յաջորդ է. րդ դարու Դամասկեան շէնքերը թէ՛ քանակով և թէ՛ որակով չեն հաւասարիր Հալէպի ճոխ շէնքերուն, հակառակ անոր որ Բալմիր, Արամէ և Պա՛ալ-

ուէք այնքան մօտ են Դամասկոսի և հնօրեայ
 այս քաղաքներուն հեթանոսական ա'յնքան ճոխ
 ճարտարապետական ու զարդական արուեստը
 կրնար հետաքրքրել Դամասկոսի վարպետները :
 Ինծի կը թուի որ Հալէպի նախապատուութիւ-
 նը կը բացատրուի դրացի ժողովուրդներու աղ-
 դեցութեամբ և քաղաքին շուրջը գտնուող ըն-
 դարձակ քարահանքերու գոյութեամբ : Այժմէն
 իսկ կարելի է հաստատել որ իրարու մէջ անցած
 անկիւնային զարդարանքները հիւսիսային Սու-
 րիոյ մէջ Դամասկոսէ շատ յառաջ ճանչցուած էին,
 ուր սուրիական զրութեամբ առաջին իրականա-
 ցած օրինակը Միջնաբերդին դուռն է, շինուած
 այնպիսի տիրականութեամբ մը՝ որ երկար ըն-
 տանեցում մը ենթադրել կուտայ և բաց աստի-
 օտար ճարտարապետութեան մը այլ և այլ տար-
 բերովը լեցուն շէնքի մը մասը կը կազմէ և
 որով այս պայմաններու մէջ Դամասկեան և ո'չ
 մէկ գործի հետքը կը տեսնուի : Շեքարային
 ոճով զարդարանքի լայն զարգացումը և դրան
 վրայ տեսնուած քանի մը այլ մանրամասնու-
 թիւններ, Միջնաբերդս կը դասեն հիւսիսային
 Սուրիոյ ճարտարապետական դպրոցի արտադ-
 րութեանց շարքին : Միջնաբերդը անկիւնային
 զարդարանքի երկու օրինակներ ևս ունի, իր
 երկու աշտարակները. կա'ն անշուշտ ուրիշներ
 ալ՝ որոնք անհետացած են և որոնցմէ քանի
 մը մասնակի բեկորներ կը մնան : Եթէ իրենց
 տարածութեան և շինութեան կատարելագոր-
 ծումէն դատենք, Պարատա գետի քարափի
 շինութեան մէջ գործածուած խոշոր ցցուն քա-
 րերու մէջի գեղեցիկ զարդարանքը, ինչպէս
 նաեւ Մեծ մզկիթին և պալատի դրան ու դարձ-

Մեզ Մեծ մզկիթի ճմիրապաշի կամարին շինութեան հետ, մասնաւոր և հիանալի ամբողջականութիւն մը կը կազմեն: Եւ արդէն շթաքարեցու ա՛յնքան առատութիւն մը՝ Դամասկեան շէնքերու մէջ, ժԳ. դարու սկիզբներուն, կը բացատրուի միայն հիւսիսային Սուրիոյ ճարտարապետական ազդեցութեամբ: Դա՛րձեալ, Դամասկոսի Միջնաբերդին կողերուն վրայ կամարներու շինութիւնը Մէլիք էլ-Ատիլի շէնքերուն մէջ աշխատող Հալէպցի ճարտարապետներուն կրնանք վերագրել: Նախապէս ըսուեցաւ արդէն՝ որ էյյուսեան շրջանի քառանկիւնաձև շինութիւնները իւրացուցած են Հալէպի յատկանշական կէտերը: Դամասկոս ասոնցմէ միայն երկու օրինակ ունի. մէկը Սէյֆ էտ-Տին էլ-Քայմարի դամբարանը, ժԳ. դարու գործ և երկրորդը՝ Ատիլիյա մէտրէսէն, նոյնպէս ժԳ. դարու առաջին քառորդի գործ, որ տասը տարուան միջոցով մը կը զատուի Միջնաբերդի մայր դրան ճակատի (portail) շինութենէն:

Այս երկու շէնքերուն, Միջնաբերդ և Ատիլիյա, յարաբերութիւնը այնքան սերտ է՝ որ զանոնք առանձին խումբի մը մէջ դասել անկարելի է. բոլոր ասոնք գտնուած են Հիւս. Սուրիոյ ազդեցութեան տակ և մինչև իսկ կարելի է մի առ մի թուել անունները այն բոլոր Հալէպցի ճարտարապետներուն՝ որոնք աշխատած են Դամասկոսի շինութեանց մէջ: Թէ՛ Միջնաբերդին և թէ՛ Ատիլիյայի ինքնայատուկ տարրերէն մէկն ալ գլխահատուած անկիւնաւոր կամարներն են, որոնցմէ երեք հատ ևս կը գտնուին ամբողջ Սուրիոյ մէջ. Մէշհէտ էլ-Հիւսէյնի, Մէշհէտ ատ-Տիքքսիյի և Ռիսլաթ Նազի-

րի մէջ, երեքն ալ ի Հալէպէ երկու ճակատն-
ները վստահօրէն գործերն են միևնոյն ճարտա-
րապետներուն. Եահեայի որդի՝ Ապուր-Բահայի
և Ապու-Ալլահ երկու հարազատ եղբայրներու
Ուրեմն ճարտարապետական երկու անջատ խմբ-
բաւորման առջև կը գտնուինք, մէկը Դամասկ-
եան՝ իր Միջնաբերդովն ու Ատիլիայով, ու միւ-
սը Հալէպեան՝ ատ-Տիքքայի և Էլ-Հիւսէյնի
ճակատներովը, երկուքն ալ իրարու ժամա-
նակակից, և իրարու նմանող յատկանշական
գիծերով լի. որոնց այլուր չենք հանդիպիր:
Այս եղելութիւնը կը հաստատէ ուրեմն որ այս
չէնքերը միևնոյն մարդէն յղացուած ու շին-
ուած են եւ այս ենթադրութիւնը իրականու-
թիւն կը դառնայ երբ դիտուի որ Դամասկոսի
կողմէ որդեգրուած ճարտարապետական տի-
պարները երկու ճակատներու տիպարներուն
յար և նման են:

Ժամանակակից պատմագիրներու հաւաս-
տումներէն զատ միակ գրաւոր վկայութիւնը՝
որուն կարելի է վստահիլ՝ աշտարակի մը վրայ
գրուած արձանագրութիւնն է, նուիրուած Էլ-
Մանսուր Համացիի անուան: Վերնագրային ո՛չ
մի յիշատակարան չի նպաստեր հաստատելու
թէ աղ-Ջահիր կազին այս աշխատութեանց մէջ
քիչ շատ գործօն դեր մը ստանձնած ըլլայ: Ու-
րեմն միակ հաւանականութիւնը փնտռելու է
Հալէպի իշխաններուն նոյն շրջանին Էլ-Մէլիք
Էլ-Ատիլի հետ կապող յարաբերութեանց ապա-
ցոյցներուն մէջ:

Եգիպտոսի Սուլթան Էլ-Մալիք Էլ-Ազիզի
մահէն (595 հիւրէթ) անմիջապէս վերջ. կազին
իր հօրեղբօր դէմ որոշապէս դիրք բռնեց, որուն

յաւակնութիւնը վտանգաւոր կը թուէր Սալահէտտինի ուղղակի յաջորդականութեան, բայց որ չկրցաւ արդիւնել. սակայն հակառակ իր եղբօր՝ էլ-Աֆտալ Ալիի, ինչպէս նաև Համայի և Հօմսի իշխաններուն հետ կնքած ժամանակաւոր դինակցութեան, չկրցաւ կասեցնել նոյնպէս անոր իշխանութեան տարածումը՝ բոլոր Սուրիոյ վրայ, մինչև որ վերջ ի վերջոյ ինքն ալ պարտաւորուեցաւ ճանչնալու անոր վեհապետութիւնը: Քանի մը տարի տեւող այս ներքին թշնամութիւնները վերջ չգտան, մինչև որ կազին իրեն կնութեան չառաւ իր զարմուհին՝ Տայֆայ Խաթունը: Էլ-Ատիլ Դամասկոսի Միջնաբերդը վերաշինելով, Ֆրանգներու հաւանական յարձակումներէն աւելի, իր եղբօր տղուն ռոմֆութեանց դէմ պաշտպանութիւլ էր նպատակը, վասն զի համողուած էր որ ան իր դէմ ապստամբիլ կ'ուզէր, իշխանութիւնը իր ձեռքէն խլելու մտադրութեամբ, Սալահէտտինի որդիներուն իրաւունքը պաշտպանելու պատրուակին տակ: Շինութեանց աշխատանքին մասնակցելով, կազին միայն իր իշխանաւորի պարտականութիւնը չէր որ կը կատարէր, այլ և կ'ապացուցանէր հօրեղբօրը հանդէպ իր հաւատարմութիւնը և անոր իշխանութեան ենթարկուիլը: Եւ արդէն ասկէ զատ ուրիշ միջոց չունէր իր ահարկու վեհապետին կասկածները ջնջելու համար իր նախկին դիւքին հանդէպ:

Այս պայմաններուն մէջ դիւրաւ կը բացատրուի թէ ինչպէ՛ս էլ-Մալիք էզ-Ջահիր, էլ-Ատիլի փափաքին ընդ առաջ գալով, Դամասկոս ղրկեց Հալէպի երկու սրբավայրերու վերաշինական կարևոր աշխատութեանց մասնակցող ճար-

տարապետ մը, գործաւորներու խումբով մը միասին: Մասնագիտական առաւելութիւնները զորս կը նշմարենք այս վերջինին մէջ, կը բացատրեն հալէպեան տարրերուն գերադասութիւնը՝ իսկական դամասկեաններուն վրայ. այսպէս, անկիւններու խորշերուն վրայ գմբէթ, գաճային զարդարանք, պազալդի վրայ դրուագում ևն, որոնք կ'երևան այս նշանաւոր Միջնաբերդին մէջ:

5.— Պալատը.— Բաւական ընդարձակութեամբ նկարագրուած Դամասկոսի այս նշանաւոր Միջնաբերդին բակին հարաւ - արեւմտեան անկիւնը գրաւած է անկանոն կառուցուածք մը, մօտաւորապէս 80 մ. երկար և 15.30 մ. բարձրութեամբ. որ բերդին արքունի պալատն է: Այս շէնքին երկու յարկերուն արտաքին մասը կառուցուած է երկյարկանի կամարներով, որոնցմէ մէկ քանին ետեւի մասը լեցուն է: Պալատան ներքին բաժանումը, իրարու մէջ բացող երկկարգ սենեակներու դրութեամբը, բաւական յատկանշական է: Այս սենեակներուն միայն առաջին յարկի վրայ գտնուողներն են որ ուղղակի դուրսի հետ կը հաղորդակցին: Փարաշէն կամար մը, երբեմն մէկ, երբեմն ալ երկուքը միասին՝ կը ծածկէ իրարու կից այս սենեակները, որոնց իւրաքանչիւրը, մէկին բացառութեամբ, բակին վրայ բացուած ցած կամարներով դուռներ ունի 3.10էն 4.35 մ. լայնքով: Այդ մէկը, իբր մուտք պզտիկ դուռ մը ունի միայն: Այս դրութիւնը մասնաւորաբար անոր համար մտածուած ու կիրարկուած է, որպէսզի լոյսը առատօրէն մտնէ պալատան սենեակներէն ներս, ու այս այն գլխաւոր նպատակաւ՝ որ բերդի հարաւային կողմէ պարիսպներուն հետեւող նրբանցք մը գո-

յուլթիւն ունենալով, սենեակները այդ կողմէն
չեն կրնար լուսաւորուիլ: Այսուհանդերձ սենեակներէն մէկուն վրայ կ'երեւայ պատուհանի
երկաթներու յատուկ հետք մը, որ հաւանաբար
վերջէն բացուած ու դրուած է:

Փոքր դուռ մը իբր մուտք ունեցող պալատան սրահը տակաւին կը պահէ գաճաջին զարդարանքի մը բեկորները. իւրաքանչիւր կամարի միացման գիծը զարդարուած է կրկնակ քանդակով մը և կեղրոնին վրայ ալ ծաղկաձև մետալյոն մը, որ գրեթէ ամբողջովին ծեփի տակ ծածկուած կը մնայ, գործ հետագայ ժամանակի: Սրահը քովի սենյակին հետ կը յարաբերի կամարուած փոքր նրբանցքով մը. արևելեան պատին մէջ, ներկայիս որմափակուած սանդուխ մը, առաջին յարկը յարաբերիլ կուտայ երկրորդ յարկին հետ: Յատկանշական են այս մեծ սրահին գաճաջին զարդարանքները, որոնց բոլորն ալ պահելով իրենց անեղծ գոյութիւնը, ուսումնասիրական տեսակէտով մեծ շահեկանութիւն մը կը ներկայացնեն: Դամասկոսի այլ հրնութեանց հետ բաղդատելով, այս զարդարանքները վստահաբար կրնան վերագրուիլ Մէլիքէլ-Ատիլի շրջանին: Արդարեւ ժ. Դարու վերջի և ժ. Գ. դարու սկզբնաւորութեան յատուկ շէնքերու մէջ է որ կը գտնենք նոյն յատկանշական կէտերը, ինչպէս կամարներու միացման գիծի փաթթոցաձև երիզայարդարանքը և խոռոչազարդերը, որոնք կամարներու պատերուն հետ միացման գիծերը կը ծածկեն: Ընդհակառակը, ուրիշ ձևեր, օրինակ անկիւնաքանդակները, միայն շրջանակաձև և եռանկիւնաձև ծակերով

կը կապուին նոյն ժամանակուան գաճային զար-
դարանքներուն, որոնք չէնքի ընդհանուր տես-
քին նորոթիւն մը տալու կը ծառայեն: Գա-
լով օձաձև զարդարանքներուն, որոնք բլթա-
կաձև զարդարանքները թեթեցունելու կը ծա-
ռայեն, կը պակսին նման աշխատութեանց մէջ,
տրուած ըլլալով որ այդ շրջանին Արեւելքի մէջ
անոնք գործածական չէին դեռ:

Աշխոյժ բայց քիչ մը խիստ տեսքը սոյն
զարդարանքին՝ կրնայ եղած ըլլալ որ ի սկզբան
դանադան գոյներով ներկուած ըլլայ, պարզա-
պէս աչքի աւելի հաճելի երևալու համար. և
արդարև համարին մէկ կէտին վրայ սև ներկով
ծածկուած նկարի մը հետքերը կ'երևան տակա-
ւին: Բայց ուրիշ չորս հինգ էյյուպեան չէնքե-
րու մէջ, որոնց նկարները ցարդ տեսանելի
են, բացորոշապէս կ'երեւայ որ սոյն նկար-
ները քանդակներու հետ կապ չունին: Կրնայ
յիշուիլ միայն, իբր գունաւոր գաճային
քանդակներու օրինակներ, Հանաքա Թափուսիյան
(1104էն առաջ), որուն հնութիւնը սակայն հա-
ւանական չէ, և Մարիսթան Քարմարին, աւար-
տած՝ 1258ին: Շատ հաւանական է որ այս միակ
ծաղկաքանդակը կապ ունեցած ըլլայ Մէմլուք-
ներու շրջանին շինուած սրահի պատերու զար-
դանկարներուն հետ: Այսուամենայնիւ այսքան
աննշան կարեւորութիւն ունեցող բեկորէ մը
ուէ գեղարուեստական հետեւութիւն կարելի չէ
հանել: Պալատի միւս սենեակներուն ծեփը ամ-
բողջապէս թափած ըլլալուն, կարելի չէ ըսել
թէ անոնք ևս զարդարուած էին միւսնոյն խնամ-
քով: Ինչպէս որ Watzinger և Wultzinger դի-
տել տուած են, պալատը ի հնումն երբորդ յարկ

մըն ալ պէտք է ունեցած ըլլայ, որ խալառ գո-
ցութիւն չունի այսօր, բայց որ կը հաստատուի
սանդուխի մը մէկ մնացորդովը:

Երբ այս պալատին յատակագիծը քննու-
թեան կ'առնուի, անմիջապէս յայտնի կ'ըլլայ
որ ան զինուորական կամ աւելի ճիշտը ռազմա-
կան տեսակէտով ու է օգտակարութիւն չի ներ-
կայացներ ու իր զանազան սենեակները, քիւրարու-
անհաւասար մեծութեամբ, իրարու հետ շատ
անկատար ձևով մը կը հաղորդակցին: Բաց աստի,
ստորնայարկը միակ մուտքն է վերնայարկ ելլե-
լու, ինչ որ պէտք չէր ըլլար, եթէ երբեք այս
վերջինը շուրջանակի հսկողութեան ճամբուն լ
ատամնաձև տանիքի պատին հետ յարաբերու-
թեան մէջ գտնուէր: Այնպէս պիտի ենթադրէինք
որ այս սրահները իբր ամբարանոց գործած-
ուած են, քանի որ պատերուն վրայ հրաձգու-
թեան յատուկ ու է խորշ կամ պատուհան չի տես-
նուիր. բայց այսպէս չէ, վասնզի պատերը զար-
դարուած են հարուստ գաճաքանդակներով: Շատ
հաւանական է որ այս շէնքը էյյուպեան սուլ-
թաններուն աւելի ընդարձակ պալատի մը մէկ
մնացորդը եղած ըլլայ: Կան արդարեւ ռազմաթիւ-
նշաններ՝ որոնք գիտունները կը սղեն նման հե-
տեութեան մը: Ուրեմն կը հասկցուի որ այս շէն-
քը պաշտպանողական ու է դեր մը չունի. բայց
իր յատակագիծը՝ արտաքին աշխարհի հետ ուղ-
ղակիօրէն յարաբերութիւն չունեցող ռազմաթիւ
սենեակներով, զոր արևելեան ոճը կը պարտադ-
րէ, աւելի կը յարմարի մասնաւոր բնակարանի
մը: Մէմլուքներու շրջանին այս շէնքին վրայ
աւելցուած լ թագաւորական տիտղոսներ պա-
րունակող գաճախին զարդարանքն ու գեղեցիկ

արձանագրութիւնները ենթադրել կուտան որ այս սրահները կը ծառայէին արքունի պալատներու յատուկ եղող խրախճանքներու: Արեւելեան մուտքի փայլուն զարդարանքները հակապատկեր մը կը կազմեն հիւսիսային դրան պարզութեան հետ: Մարդ կը փորձուի ըսելու թէ արեւելեան դուռը դէպի քաղաքի վրայ բացուած ըլլալուն, իբր մուտք կը գործածուէր և այդ իսկ պատճառաւ ալ զարդարուն էր և աչքառու: մինչդեռ Պապ էլ-Հատիտը, դէպի դուրս բացուած, յատկացուած էր միայն զինուորական գործողութեանց:

Երբ 1924ին, ինչպէս ըսինք, ձեռնարկուեցաւ Դամասկոսի Միջնաբերդին յատուկ պեղումներուն, հիւսիսային կողմը տեսնուեցան հին շէնքի մը մնացորդները, որոնք բաւական կարեոր թուեցան: Այս շինութիւնը վստահաբար էյյուպեան շրջանէն է, բայց այնպիսի վիճակ մը կը ներկայացնէ, որ կարելի չ'ըլլար անոր նախնական յատակագիծը երևան հանել, և ո՛չ ալ կը նպաստէ բացատրելու գոյութիւնը երեք հատ խոշոր քարաշէն սիւներու, որոնց իւրաքանչիւրին կողմը 2.45 միթր է, և որոնք 15 մ. իրարմէ բաց դիրքով միևնոյն գծին վրայ զետեղուած էին: Այս աւերակներուն գոյութիւնը միայն կրնայ հաստատել թէ պալատը ամբողջութիւն մը կը կազմէր և որուն հիւսիսային ճակտին վրայ լայն պատուհաններ բացուած կային: Բացի այս մեծադիր երեք սիւներէն, միևնոյն տեղւոյն վրայ, շնորհիւ պեղումներու, ի յայտ եկան մարմարով յատակուած տեղւոյ մը մէկ մասը միայն, աւաղանով մը, ինչպէս նաև բաղնիքի մը մնացորդները: Որքան որ բաղնիքի

մը գոյութիւնը, յարակից բեկորներով, չի հաս-
տատեր Մէմլուքեան բաւական հին շրջանի մը
գործը ըլլալը, բայց չի ալ դադրիր հետաքրքրա-
կան մնալէ՝ Միջնաբերդի այս մասին մէջ։

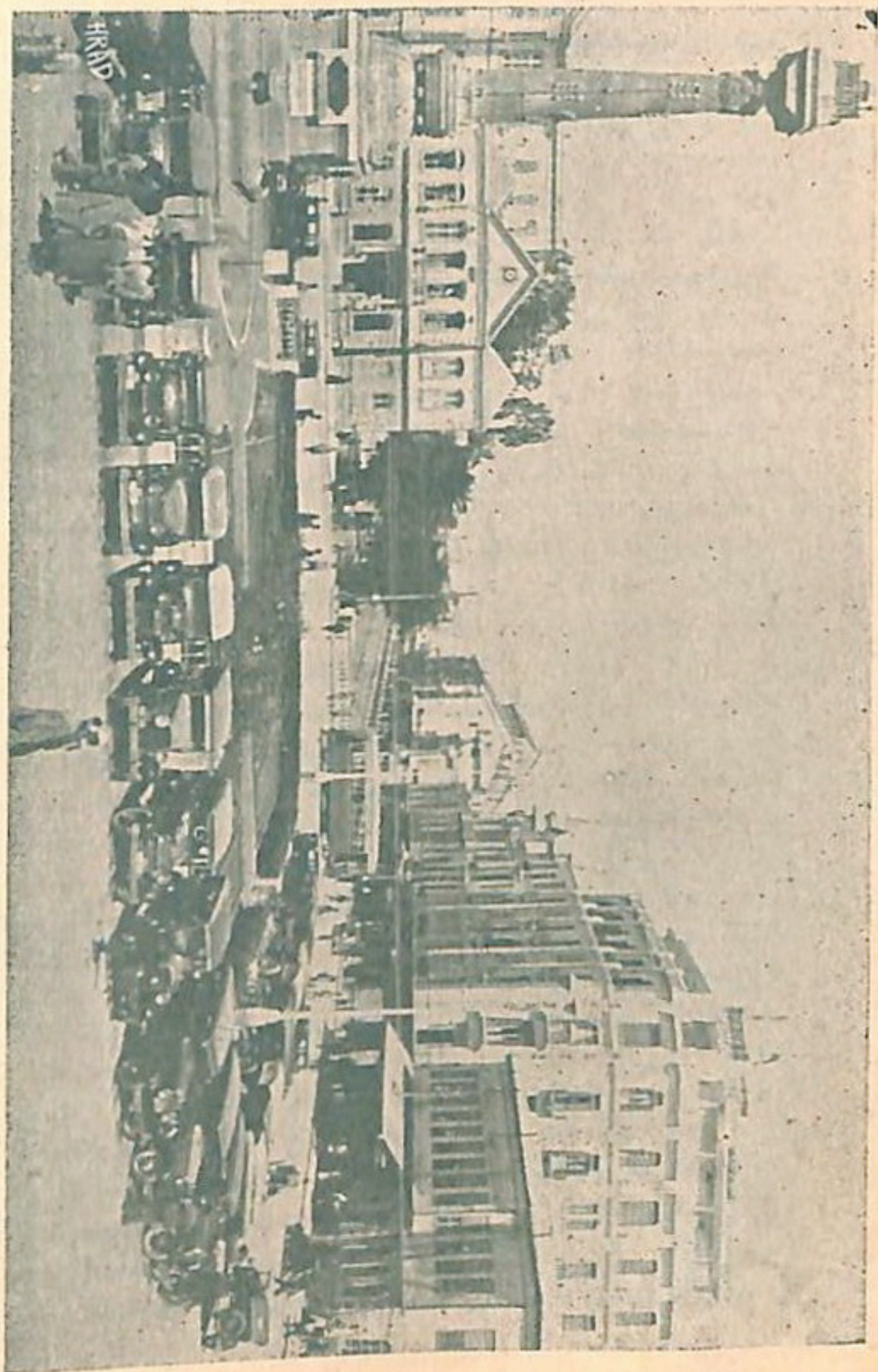
Պատմական արձանագրութիւնները կը նը-
պաստեն քիչ թէ շատ համոզիչ քանի մը ցուց-
մունքներու։ Այսպէս, Ապուլ-Պագա, Դամասկոսի
սի պարիսպներուն դուռները թուած ատեն կը
դրէ. «Պապ էլ-Հատիտի շարունակութեան վրայ
դէպի արեւմուտք կայ Գաղտնի դուռը (Պապ էս-
Սըրը) որ միևնոյն ատեն Միջնաբերդին ալ յա-
տուկ ըլլալուն, այսպէս կոչուած է։ Թուրքերը
(հիմա՛ Մէմլուքները) զայն կը գործածէին Միջ-
նաբերդէն Գաղտնօրէն դուռս ելլելու կամ ներս
մտնելու համար։ Հոսկէ դուռս ելլող մը բերդին
շուրջի խրամին վրայ ձգուած փայտէ կամուրջէ
մը կ'անցնի...»։ Այս ծանօթութենէն զատ կը
յիշէ որ Դամասկոսի ճնայիպը գործի գլուխ
անցած ատեն, այս դրան առջև կուգար և եր-
կու օրագաճնոց աղօթք մը կ'ընէր, երեսը դար-
ձուցած դէպի «քսլլա», այնպէս որ այս դուռը
իր ձախ կողմը կ'իյնար։ Ուրեմն բերդին արեւ-
մըտեան ճակտին վրայ պէտք է փնտռել «Գաղտ-
նի դրան» տեղը, որ ներկայ ամրութեանց մուտ-
քի տեղին կը համապատասխանէ։

Նոյնպէս Միջնաբերդին արեւմտեան մասին
մէջէ որ Arvieux տեսած է խորհրդածողովի մեծ
սրահը, կամարակապ ու ներկուած ոսկիով ու
ու լազուարդով, Գուրանէն քանի մը վերտա-
ռութիւններով, որոնք առհասարակ արդարու-
թեան մասին գրուածներն են։ Ասոր համար է
որ այս սրահը կը կոչուի «Տիւլան»։

Թէև Մէլիք էլ-Ատիլի շրջանէն շատ վերջ

բայց այս երկու գրութիւնները արժանի են
պէտք եղած չափով նկատի առնուելու: Օսմանցի-
ներու Տիւլանը և թուրք Մեմլուքներուն Պապէս-
Սըրըրը ուրիշ բան չեն կրցած ըլլալ եթէ ոչ էյ-
յուլայիներու ունկնդրութեան սրահը և Քաղտնի
դուռը, որոնք իրենց նախկին դերը պահած են
միշտ: Սուլթանին գործածութեան յատկացուած
Քաղտնի դուռը և ունկնդրութեան այս սրահը,
ուր իր վեհապետական պարտաւորութիւնները
կը կատարէր, կարելի չէ որ պալատին հետ
սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած չըլլային,
ի մասնաւորի հանրութեան մուտքը արտօնուած
մասին հետ, որ պէտք է գոյութիւն ունեցած
ըլլար կա՛մ պալատին փլած մէկ մասին մէջ և
կամ անոր անմիջական հիւսիսային կողմը, ուր
վերջին տարիներու ընթացքին կառուցուած
շէնքեր, նոր խուզարկութիւններ կատարելու
արգելք կ'ըլլան: Դատելով մէկ կողմէ իր յատա-
կագիծէն և միւս կողմէ բոլորովին անջատ
դիրք մը գրաւած ըլլալէն, կ'եզրակացուի
որ իբր պալատ քննուած այս շէնքը կը ներ-
կայացնէ էյյուլայեան Սուլթաններու մասնաւոր
ապարանքի մը մնացորդները:

5 կրկ.- Դամասկոսի տուներն ու փողոցնե-
րը.- Սուրիական բոլոր հին քաղաքներուն պէս,
Դամասկոսն ալ «արեւելեան» քաղաք մըն է և այդ
իսկ հանգամանքով նոյնքան հին քաղաքնե-
րու վրայ առաւելութիւն մը պիտի չունենար,
եթէ ան չարունակէր մնալ արաբական կամ
թրքական հին ոստան մը: Բայց ան այսօր շատ
փոխուած է, պէտք է ըսել, մասնաւորաբար Ընդհ.
Պատերազմէն յետոյ, ու այս՝ շնորհիւ մէկ կողմէ
ֆրանսական ուշադրութեան և միւս կողմէ

Մենք և Երևանը

վերածուած ըլլալուն Սուրիոյ պետական մայրաքաղաքին: Ճիշտ է որ վերջին քսան տարիներու ընթացքին Դամասկոս անճանաչելի դարձաւ իր նոր հիմնուած թաղերով, ու իր հոյակապ պանդոկները, գեղեցիկ ապարանքները, դպրոցները, պետական նորաշէն պալատներն ու խորհրդարանն ու թանգարանը բարեղարգեցին զայն ու աւելցուցին քաղաքին հմայքը, բայց բուն քաղաքը, Վէմը մնաց նոյնը: Եթէ այսօր ալ այս մեծ մայրաքաղաքին բուն իսկ ներքին մասին մէջ մտնենք, պիտի հանդիպինք ընդհանրապէս նեղ ու անմաքուր փողոցներու ընդարձակ բաւիղի մը, արեւելեան հին աղիւսաշէն տուներով, օտարներու զարմացման առարկայ ինչպէս էր հին Պէյրուսը, ինչպէս են մինչև այսօր Հոմսը, Համան ու Հալէպը, որոնց հին թաղերը մնացած են անփոփոխ, բայց նոր և արդիական շէնքերով արուարձաններ կերպարանափոխած են զանոնք: Մինչդեռ աւելի քան դար մը առաջ ռուսական տիրապետութեան տակ թրքական կամ պարսկական հին քաղաքները անփոփոխ պահուելով, բաւական հեռուն կը բարձրանային նոր քաղաքները, հո՛ւ, Սուրիոյ մէջ, նորը կուգայ աւելնալ հինին վրայ: Այսպէս Դամասկոսի հին տուները ծածկուած են հողէ տանիքներով կամ փայտեղէն առաստաղով, ու այս՝ մեղմացնելու նպատակաւ ամրան աստիկ ջերմութիւնը: Այս տուները, իրենց յարդախառն ցեխով և միայն արեւուն տակ չորցած անթուրժ մեծկակ աղիւսով շինուած պատերով, հակառութիւն մը կը կազմեն միշտ արդիական քարաշէն կամ կրածոյէ (béton) տուներուն հետ: Փլփլկած, խեղճուկ երևոյթով

այս պատերոսն ետին սակայն. ձածկուած են
բաղմաթիւ շքեղ բնակարաններ, աներեւակայելի
ճոխութեամբ: Դամասկոսի այս ձևի հին տունե-
րու բակերը մէյմէկ սիրուն ծաղկանոցներ են,
վարդենիներով, յասմիկներով և այլադան դափ-
նենիներով և նարնջենիներով զարդարուն, ուր
սպիտակ մարմարով հիւսուած գեղեցիկ աւա-
ղաններ, շատ յաճախ իրենց ջրցայտերով հա-
ճելի զովութիւն մը կը թողուն շուրջերնին: Որ-
քան շքեղ են Դամասկոսի այս բակերը, նոյնքան
ճոխ են տուներու զմայլելի սրահները, պերճօրէն
զարդարուած արևելեան ճաշակի և ոճի կահերով,
գորգերով և գեղօրներով: Այս սրահներուն պա-
տերը ընդհանրապէս գունաւոր մարմարէ են,
ղրուագուած բլրաւոր հիւսարդարդերով, բո-
լորն ալ մարմարի վրայ աշխատուած նուրբ գոր-
ծեր: Արուեստի հրաշալիքներ են նոյնպէս այս
տուներուն ձեղուններուն փայտէ զրուագները,
գունաւոր, ոսկւոյ և լաղուարդի անխնայ գոր-
ծածութեամբ, չարապէսքք քմայքներով. ինչպէս
են շալէպի ապարանքները: Դամասկոսի այս
հին ապարանքներուն մէջ կարելի է հան-
դիպիլ ալապաստրի մէջ շրջանակուած և գու-
նաւոր ապակիներով զարդարուած պատուհան-
ներու: Շատ աւելի ակնապարար են գետնա-
յարկի սրահներուն ջուրի աւաղանները, բաղմա-
գոյն մոյթերու վրայ հանգչած, նուրբ ջրցայ-
տերով, անոյշ զովութիւն մը տալու համար
թանկարժէք կահերով, այլադան բոյսերով ու
ծաղիկներով զարդարուած սրահներուն: Վերջա-
պէս արևելեան փայական և դիւթական ար-
ուեստի բոլոր նրբութիւնները կը տեսնուին՝ ար-
տաքին տեսքէ զուրկ բայց ներքին ճոխութեամբ

անմրցելի կիսաստուերի և շլացնող լոյսի խորհրդաւոր այս ապարանքներուն մէջ, այսօր մեծագոյն մասով դատարկուած, այլուր ծախուած ըլլալով այդ դարդերուն մեծագոյն մասը:

Հին Դամասկոսի ամէնէն գլխաւոր պողոտան «արքայական» պողոտան է՝ Էս-Սուլթանի, ձգուած արեւելքէն արեւմուտքի ուղղութեամբ, որ Պապ Էլ-Շարգիէն կը մեկնի ու կը հասնի Պապ Էլ-Ճապիահ: Այս մեծ ու բանուկ պողոտան կը կոչուինաւ Տէրպ կամ Թարիզ Էլ-Մուսրազիմ, ուղիղ պողոտան. որ արդարեւ կը գրաւէ Հռոմէացիներու Via Recta ճիշտ տեղը: Այս ուղիղ փողոցին մէջ էր որ Սուրբն Պօղոս գնաց բնակեցաւ ոմն Յուդայի տունը. — «Եւ էր ոմն աշակերտ ի Դամասկոս Անանիա անուն. ասէ ցնա Տէր ի տեսեան. Անանիա՛, և նա ասէ, ահաւասիկ եմ, Տէր: Եւ ասէ ցնա Տէր. Բոտն կաց և գնա ընդ փողոցն որ կոչի ուղիղ, և խնդրեսցես յապարանսն Յուդայ Սաւղոս անուն զՏարսոնացի, զի կայ դեռ յաղօթս» (Պործք Առաքելոց Թ. 10—11): Երբեմն երեսուն մեթր լայնութեամբ այս մայր ուղին դարդարուած էր երկշարք կորնթական սիւներով. որոնք կը ձեացնէին երեք կարգ վահաշուք պողոտաներ, պարիսպի դռներուն երեք խորշերու իւրաքանչիւրին ուղղութեամբը: Սիւներու այս շարքը՝ որ Բալմիրի և Ճէրաշի մէջ եղածին նման 1600 մ. երկարութեան մը վերայ կը տարածուէր, երկարատեմէ ի վեր անհետացած է: Կատարուած նորագոյն պեղումներով հոս ու հոն դեռ երեւան կ'եւլեն մեծ կակ բեկորներ ու նոյնիսկ սիւներուն խարխիւները, իրենց տեղւոյն վրայ գամուած վիճակով: Հռոմէական այս մայր ուղին ժամանակի ընթացքին

ենթարկուած ըլլալով շատ մը փոփոխութեանց, այժմ ծուռ ու մուռ կերպարանք մը առած է, շատ մը կէտերու վրայ սեղմուած ու աւելի նեղցած: Այս փողոցն է որ քաղաքը կը բաժնէ երեք գլխաւոր թաղերու. հարաւը՝ Նրէից թաղն է, հիւսիս-արեւելքը՝ Քրիստոնէից հին թաղը, իսկ հիւսիս-արեւմուտքը՝ Իսլամաց թաղը: Փողոցին արեւմտեան ծայրը այժմ կը տեսնուի փոքրիկ մզկիթ մը. հո՛ւ ցոյց կը տրուի Յուդայի հան աւանդական վայրը, ուր Ս. Պօղոս առաքեալ հիւրասիրուեցաւ: Ճամբէն դէպի արեւելք բարձրանալով և դէպի հիւսիս դառնալով, կը հասնինք ուխտավայրի մը առջև, ուր ցոյց կը տրուի Անանիայի տունը (Գործք Առաքելոց Թ. 10—18): Փոքրիկ բայց բաւական թիրուն մատուռ մըն է. աւելի ճիշտը այր մը, ուր կ'իջնենք սանդուխներով և ուր կ'այցելեն ամէն ազգէ ուխտաւորներ ու քաղաքը այցելողներ: Մատուռը, որ կը թուի թէ հին չէ, կը պահուի լատին կրօնաւորներէ:

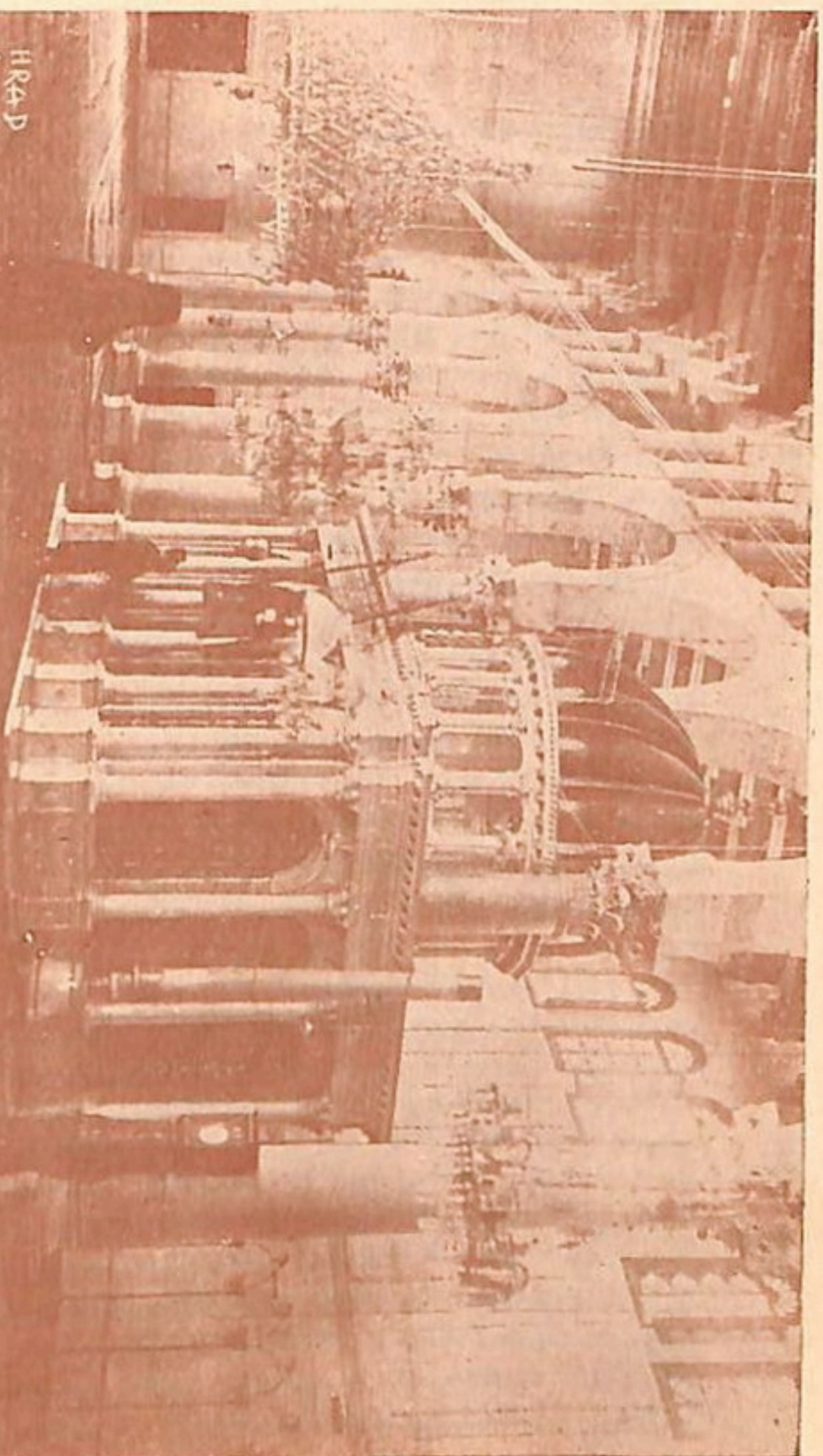
Ճ.—Քաղաքին գլխաւոր շէնքերը.— Դամասկոսի գլխաւոր շէնքերը իր մզկիթներն են, թէև բազմաթիւ. բայց մեծ մասը աւերուած: Իրենց բարձրադիր մինարէներով և գեղեցիկ գմբէթներով, քաղաքի տուններուն վրայ շատ վեհաշուք տպաւորութիւն մը կը թողուն: Մզկիթներուն դուռները յաճախ զարդարուած են նուրբ և ճաշակաւոր ցցուակներով, որոնք կը ներկայացնեն արուեստական շքաբարերու տեսակ տեսակ փորագրութիւններ, շնորհալի երևոյթով: Իրենց սիւները, մարմարէ, տեղական քարէ ու յաճախ մինչև իսկ պորփրէ շինուած, ընդհանրապէս առնուած են աւելի հին շէնքերէ, ու

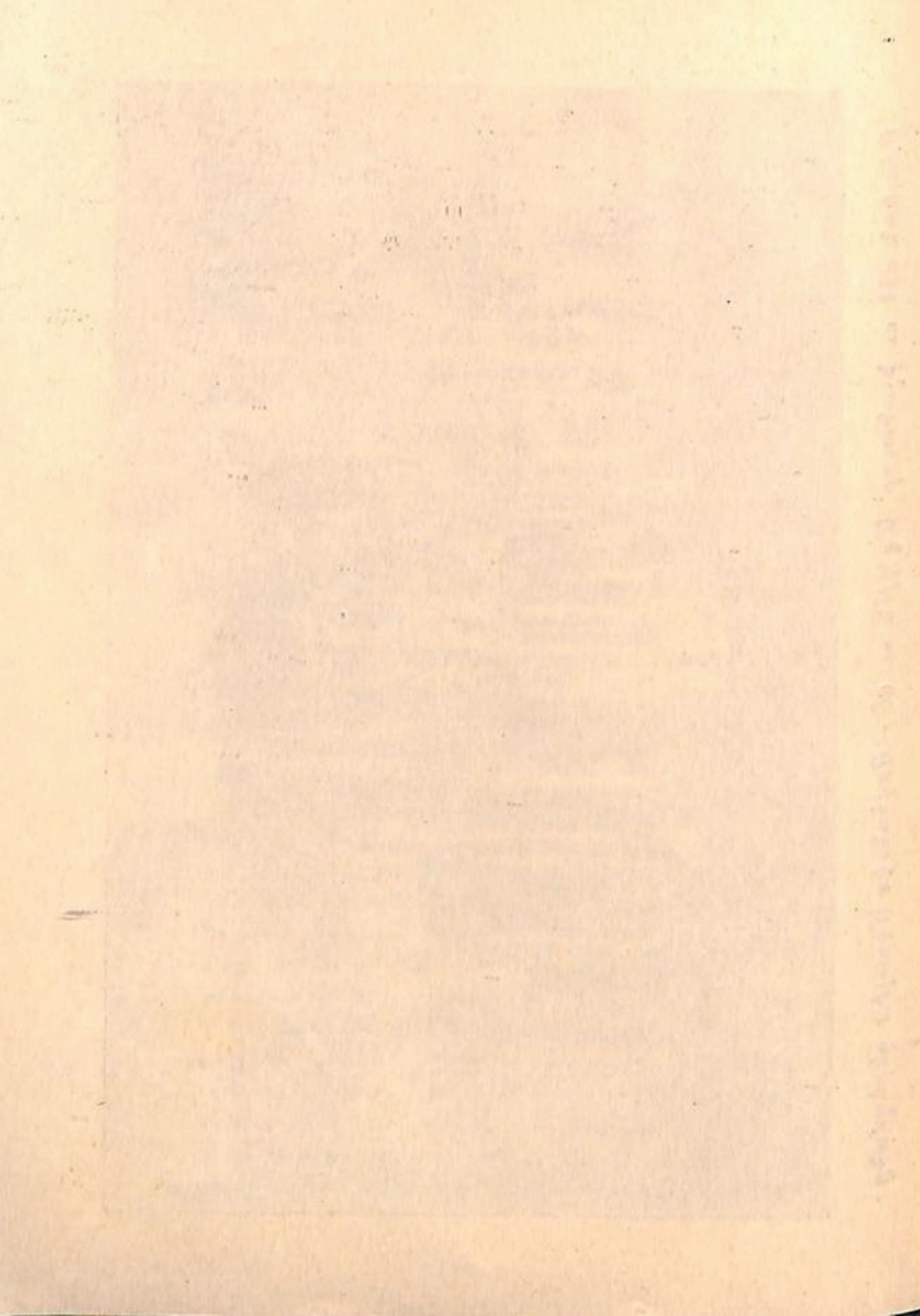
Օմայյան միժ ու Նշանաւոր Մզկիթն ու «Ս. Գովհանէս Մկրտչի» դերեղմանը

ԻՐԱԿ

DAMAS. TOMBEAU ST. JEAN
MOSQUE OMAYYAD

այս՝ քիչ մը ամէն տեղ և իրենց բռնները՝ գրեթէ միշտ միակտոր, կը վերջանան զանազան խոյակներով, հնագոյն, բիւզանդական կամ արաբական։ Ասոնց մեծագոյնը և ամէնէն նշանաւորը ու բովանդակ Արևելքի մէջ կարելի է ըսել գեղեցկագոյնը՝ Ճամի էլ-Քըպիրն է, Մեծ Մզկիթը, կամ՝ Ճամի էլ-Օմալին, Օմայեանց մզկիթը։ Այս հոյակապ մզկիթը՝ որ 1893 Նոյտ. 14ին մասնակի կերպով աւերուեցաւ 12 ժամ տևող հրդեհէ մը, և իրեն հետ փճացուց նաև բազմաթիւ թանկագին ձեռագիրներ և արուեստի առարկաներ, շինուած է քաղաքին ճիշտ կեդրոնը և շուկաներու մէջ սեղմուած, կը ձևացնէ ուղղանկիւն շէնք մը, արևելքէն արևմուտք 160 մետր երկարութեամբ և 105 մետր լայնութեամբ՝ հարաւէն հիւսիս, գեղեցկահիւս պարիսպի մը մէջ առնուած։ Մզկիթին հիւսիսային կողմը կը գրաւէ ընդարձակ բակ մը, երեք կողմէն շրջապատուած միաբանական յարկաբաժիններով, որոնց կամարաները կը հանգչին կրանիթեայ կորնթական զմայլելի սիւներու վրայ։ Երբեմն յատակը սալարկուած էր թանկագին մարմարիոնով, կեդրոնը ունի աղբիւր մը, ութը սիւնակներով զարդարուն եւ ութանկիւն գմբէթով մը աւարտած, և ուրիշ երկու պզտիկ գմբէթներով, արևելեան ու արևմտեան կողմերը։ Այս ոճով էր որ Գերմանիոյ նախկին կայսրը 1901ին կ. Պոլսոյ մէջ ի Սուլթան Ահմէտ շինել տուաւ սիրուն աղբիւր մը, ի յիշատակ իր առաջին այցելութեան։ Բռն մզկիթը, հարաւային կողմէն 140 մետր երկարութիւն և 40 մետր լայնութիւն ունի և կորնթական ոճի երկու շարք սիւներու միջոցաւ բաժնուած է երեք որոշ մասերու։ Այս սրահները կը գտնուին շէնքի

մեծ առանցքին հետ զուգահեռական դիրքով:

Այս կոնքերը (nef) իրենք ալ գէպի կեդրոն կտրուած են եռանկիւն թեւով մը, զոր ներսի կողմէն կը վերցունեն չորս մեծադիր մոյթեր և որոնց կեդրոնը պսակուած է բաւական բարձր գմբէթով մը: Այս թեւին մօտ կը գտնուի «Մագամ Նէպի Եահիան», Ս. Յովհաննու «գերեզմանը», ամբողջովին պաշտպանուած ոսկեզօծ վանդակորմով մը: Հինէն ի վեր իսլամները կը հաւատան թէ Յովհաննու կարասիւտին «գլուխը» կը գտնուի նոյն այդ դամբարանին մէջ: Պատմական այս նշանաւոր մզկիթին շուրջ կը գտնուին երեք բարձրադիր մինարէներ. ասոնցմէ առաջինը՝ որ հիւսիսային կողմը կանգնած է, կը կոչուի «Հարսընցու», արևելեան կողմը եղողը կը կրէ «Մեսիա» անունը, իսկ երրորդը կ'անուանուի «Արևամրտեան»: Այս մզկիթը հաւանաբար կը կանգնի հեթանոսական հին մեհեանի մը տեղը, որ կ'ենթադրուի ի սկզբան Նուիրուած ըլլալ Դամասկոսի գլխաւոր չաստուածութեան՝ Ռեմանայի.— «Եւ քաւեացէ Տէր զծառայ քո՝ ի մտանել տեառն իմոյ ի տուն Ռեմանայ երկիր պագանել նմա յորժամ յենուցու ի ձեռս իմ, և երկիր պագանիցեմ ի տան Ռեմանայ. քաւեացի Տէր զծառայ քո վասն բանին այնորիկ» (Զորրորդ Թագաւորութեանց Ե. 18): Աւելի վերջը, Յունա-Հռոմէական շրջանին, այս մեհեանը Նուիրուեցաւ Արամադդի: Ինչպէս Բալմիրի Բէլ մեհեանը, այնպէս ալ Ռեմանայ ա'յս մեհեանը, շրջապատուած էր զմայլելի սիւներով, որոնց մէկ մասը մինչև այսօր կ'երեւայ մզկիթին բակին մէջ. իսկ անոնցմէ ուրիշ մաս մը՝ գործածուած նոր շինութիւններու մէջ՝ երեւան կ'ելլէ կօշկակարներու և ոսկերիչ-

ներու շուկայէն: Մզկիթին արեւելեան և արևմտեան կողմերը կը բարձրանան յաղթապանժերկու դուռներ, որոնցմէ երկրորդը կը ներկայացնէ Դամասկոսի գեղեցկագոյն աւերակներէն մին: Այս դուռը ատենօք կը հաշուէր չորս մեծադիր սիւններ, որոնց բունները միայն կը տեսնուին այսօր, և որոնք զարդարուած էին կորընթական ականապարար խոյակներով: Սիւնները իրենց վրայ կը կրէին զմայլելի կամար մը, այսօր թէև կիսափուլ, բայց որմէ կարևոր մաս մը կը մնայ տակաւին: Այս կամարին ծոփորն (frise) ու ծնօտը (corniche, փէրվազ) շատ նըրբին կերպով քանդակուած են: Այժմ մզկիթի վերածուած նախկին շէնքը մօտաւորապէս 25 մթ. յայնութիւն ունէր, 20 մթ. բարձրութեամբ, ու մեհեանին միացած էր շուրջ 60 մ. երկարութեամբ երկշարք սիւններով: Հեթանոսական այս սրբարանը քրիստոնէական եկեղեցւոյ փոխակերպուեցաւ, յանուն Սբ. Յովհաննէս Մկրտչի: Յունարէն արձանագրութիւն մը գտնուեցաւ մեծ գաւիթին արեւելեան դրան մօտ, որմէ կը յայտնուի որ «գերերջանիկ Սբ. Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին նորոգուեցաւ Թէոդոսի որդի՝ Արգադիոս կայսեր կողմէ» (395—408): Երբ Սարակինոսները Դամասկոսի տիրեցին, եկեղեցին բաժնըւեցաւ Քրիստոնէից և Իսլամներուն, բայց այս վերջինները զայն վերջնապէս գրաւեցին Փրկչի 705 թուին: Այսուհանդերձ, իսլամական պաշտամունքի յատկացուած այժմու մզկիթի պատերուն վրայ ընդ միշտ քանդակուած կը մնայ, յունարէն գեղեցիկ արձանագրութեամբ մը, հետևեալ վերտառութիւնը. — «Քու թագաւորութիւնդ, ո՛վ Քրիստոս, թագաւորութիւն մ'է

որ կը բովանդակէ բոլոր դարերը և քու իշխանութիւնդ կը տարածուի սերունդէ սերունդ» :

Յ.— Քնակչութիւնն ու վաճառականութիւնը.— Ասկէ մինչև տասներկինգ տարի յառաջ, կարելի չէր Դամասկոսը բաղդատել Գահիրէի կամ Կ. Պոլսոյ հետ, վասն զի չ'էնէր ո՛չ անոնց ընդարձակ հրապարակները, ոչ ալ անոնց գեղեցիկ զբօսավայրերն ու ձառաղարդ լայն պողոտաները, այլ կը մնար կատարելապէս արևելեան քաղաք մը: Պատերազմէն առաջուան Դամասկոսի ծանօթ մը, այժմ եթէ կրկին այցելէր, պիտի չկրնար հաւատալ իր աչքերուն, ա՛յնքան որ փոխուած է քաղաքը: Գլխաւորաբար Սալհիյէ նորակերտ թաղը եւրոպական արուարձանի մը երևոյթը առած է, իր լայն ու մաքուր պողոտաներովը և վայելուչ ու փառաւոր հանրային ու մասնաւոր շէնքերովը, որոնք սակայն, բոլորն ալ, կը կրեն արևելեան ու ի մասնաւորի Դամասկեան հին ոճը, որ իսկապէս գեղեցիկ է: Վերջին տարիներուն, նիւթական ո՛չ մէկ զոհողութիւն խնայուեցաւ Սուրիոյ այս դարաւոր ու փառաւոր մայրաքաղաքը իր ներկայ շքեղ վիճակին հասցունելու: Նախկին Դամասկոսը, զինքը շրջապատող միօրինակ անապատներուն հետ ներդաշնակ եղող իր վայրի՝ բայց խորհրդաւոր մեծութեամբը, շատ այլափոխուած է թէեւ, ինչպէս կանխեցինք ըսել, սակայն իր ներսի թաղերուն մէջ կը պահէ դեռ արևելեան իր նոյն մեղկութիւնը: Ու ճիշտ քաղաքին սիրտին վրայ է որ ցարդ կը նշմարուի տեղացի բուն բաղմութիւնը, որ յաջողած է պահելու, իր գեղեցիկ ու արու դիմագծերուն մէջ, զտարիւն արար տիպարը: Սուրիական ուրիշ քաղաք-

ներ, ինչպէս Հոմա, Անտիոք ու Հալէպ, այսպէս
չեն սակայն. հոն աչքի կը զարնէ խառն բը-
նակչութիւն մը, սեմական ու արիական ցեղե-
րու:

1888ի մարդահամարով, Դամասկոս կը հաշ-
ուէր 120 հազար բնակչութիւն մը. բայց այս
թիւը այսօր կրկնապատկուած է և նոյնիսկ
աւելի: Ինչպէս Հալէպ հինէն ի վեր, այնպէս ալ
Դամասկոս, սուրիական ընդարձակ անապատին
մէջ, ո՛չ միայն կը ձևացնէր՝ ու դեռ մինչև այ-
սօր, բարեբեր ու ջրաբեր ունիստիս մը, այլ և
առևտրական մեծ կեդրոն մըն էր և է, և ըն-
դարձակ հրապարակ մը՝ արևելեան ամէն տե-
սակ ապրանքներու: Քաղաքը զարմանալիօրէն
կը գտնուի մեծ ճամբաներու քառուղիին վրայ,
որոնք կ'երկարին Եփրատական աշխարհէն դէպի
Պաղեստին, Հալիքանէն Գօլէսուրիոյ մեծ դաշտը
և մինչև Միջերկրական ծովու եզերքները. ան,
գարերէ ի վեր բնական ժամադրավայրն է այն
բոլոր կարաւաններուն՝ որոնք կ'անցնին նոյն
այդ ճամբաներէն: Ամէնէն հեռաւոր գաւառնե-
րու պէտէվիները Դամասկոս է որ կը փոխադրեն
իրենց ապրանքները և դա՛րձեալ Դամասկոսի
հրապարակէն է որ կը հայթայթեն իրենց անհը-
րաժեշտ պէտքերը: Շատ հետաքրքրական են
Դամասկոսի շուկաները, որոնք կը կազմեն ըն-
դարձակ թաղ մը: Այս շատ բանուկ շուկաներուն
մէկ մասը, ինչպէս Հալէպինը, վրան գոց է և
կան մաս մըն ալ որ վերջերս արդիական ձևով
շինուած են, մեծ չափով ապակեծածկ: Այս
ծածկուած հին փողոցներու երկու կողմն ի վեր,
որոնք ըստ բաւականին լուսաւորուած են վե-
րէն բացուած լուսամուտներով, ընդարձակ տա-

րածութեան մը վրայ շարուած են փոքրիկ ու
 նեղ կրպակներ, որոնք բերնէ բերան լեցուն
 են ամէն տեսակի ապրանքներով, սկսած հին
 դէնքերէն ու հին գորգերէն, յախճապակեայ
 թանկարժէք անօթներէն ու ոսկերչական նուրբ
 գործերէն, մինչև տեղական կարմիր կօշիկները,
 վերարկուներն ու նախնական սլիտոյքները, որոնց
 առջևէն մարդկային բազմութիւն մը կ'անցնի ու
 կը դառնայ ու իր պոռչտութիւններով կը լեցունէ այդ
 նեղ գոիհները, ուրկէ երթեկ ունին նաև բեռնա-
 ւորուած ուղտեր: Նշանաւոր են Դամասկոսի
 մասնայատուկ գործուածները, թէ՛ մետաքսեղէն,
 թէ՛ բրդեղէն ու կտաւեղէն: Այսպէս անուանի
 են «ապայէ» կոչուած տեսակ մը վերարկուները,
 ու «քէֆիյէ»ները, որոնցմով անապատի և մին-
 չև իսկ քաղաքի Արաբները իրենց գլուխը կը
 ծածկեն, պաշտպանուելու համար այրող արևին
 դէմ: Ելեքտրաշարժ հանրակառքերը, իրենց ըն-
 դարձակ ցանցով, քաղաքն ու գրեթէ իր գլխաւոր
 թաղերը հաղորդակցութեան մէջ դրած են բո-
 լորարուարձաններուն հետ, մինչև Հալլանի հա-
 րուստ դաշտերուն սահմանները: Շոգեկառքի
 օրական երկու, երբեմն աւելի սպասարկութիւ-
 նը Պէյրութի հետ, շատ անբաւական պիտի
 գար, եթէ երբեք այս երկու մայրաքաղաքնե-
 րուն միջև շինուած չըլլար «ասֆալթէ» հիա-
 նալի ճամբայ մը, զմայլելի ձորերու ու սարե-
 րու միջև սողոսկող, ուրկէ հարիւրաւոր ինք-
 նաշարժներ մշտական կերպով կ'երթեւեկեն:
 Բոլոր այս դիւրութիւններէն զատ, Դամասկոս
 տարիներէ ի վեր ստացած է նաև հաղորդակ-
 ցութեան տեսակէտով մեծ կարեւորութիւն:
 Երբ ատենօք առեւտրական իր անեղր կարա-

ւանները Միջագետք, իրան ու Պարսկաստան կը հասնէին Բալմիրի կամ Թատմօրի միջոցաւ, այժմ կարաւանի դանդաղ ուղտերուն յաջորդած են մարդ և աւրանք փոխադրող վայելուչ ու հանգստաւէտ autocarներ, որոնք 24 ժամէն Պաղտատ կը հասնին, ճեղքելով տեղւոյ և ժամանակի ահագին անջրպետ մը: Դամասկոս դարձած է նոյնպէս կարեւոր կայան մը օդային գնացքի, ընդհանրապէս դէպի Պաղտատ, և այս տեսակէտով աննշան ծառայութիւն մը չէ որ կը մատուցանէ միջազգային հաղորդակցութեան, առաւելաբար դէպի շնդկաստան ու շնդկաչին, ու աւելի խորերը նոյնիսկ, մինչև Ծայրագոյն Արեւելք ու Աւստրալիա:

Տ. Պատմութիւնը.— Այն տեղը՝ ուր կը կանգնի այսօր Դամասկոս, ինչպէս տեսանք, ամենահին ժամանակներէ ի վեր միշտ քաղաք մը գոյութիւն ունեցած է, և այս ամէն ժամանակի համար: Ուայս քաղաքը՝ որ հնութեան մէջ կոչուած է «Մարգարիտ» և կամ «Արեւելքի աչքը», զինքը կը դասեն աշխարհի ամենահին ոստաններուն շարքին մէջ: Ճիշտ է, Դամասկոսի ծագումն ու անոր զօրութիւնը չեն հաւասարիր Նեղոսի կամ Եփրատի հովիտներուն մէջ կառուցուած մեծ մայրաքաղաքներու ծագման ու զօրութեան, բայց Դամասկոս ա՛յն առաւելութիւնը ունի եգիպտական ու ասուրաքաբելական հզօր քաղաքներուն վրայ, ու այս գրեթէ առանց իր պատմութեան հետքը կորսնցնելու, որ կրցած է պահել իր փառաւոր վիճակը մինչեւ մեր օրերը: Բաբելոն և Նինուէ երկար դարեր մոռցնել տուած են նոյնիսկ իրենց տեղը ու այսօր անոնք աւերակոյտերու բլրակ-

ներ միայն կը ներկայացնեն: Մէմփիս նշանաւոր հին քաղաքը արմաւենիներու արտ մ'է միայն այսօր, ու թեւիէ նոյնքան հին ու նշանաւոր քաղաքը այցելողները, իրենց շուրջ կը տեսնեն միայն աւերակներու հոյակապ կոյտ մը: Այս բոլորին մէջ, ընդհակառակը, Դամասկոս կը կանգնի միշտ կենդանի և շնորհագեղ թագուհիի մը պէս ու կ'իշխէ դեռ իր հարստութեամբն ու վաճառականութեամբը ա'յն երկիրներուն վրայ, որոնք երբեմն Դամասկոսը իրենց տիրապետութեան տակ պահած էին: Ու ասիկա բաւական հազուադիւտ երեւոյթ մըն է մարդկային ազգի տարեգրութեանց մէջ:

ա.— Առաջին օրջան.— 1.— Իր ծագումը.— Յայտնի է որոշապէս թէ ե՞րբ հիմնուեցաւ այս քաղաքը: Առաջին դարու հրեայ պատմագիր Ֆլավիոս Յովսեփոս կը պատմէ թէ Դամասկոս հիմնուեցաւ Սէթի թոռան՝ Աբամի իւս զաւկին կողմէ: Քաղաքը Ս. Գրոց մէջ առաջին անգամ կը յիշուի Աբրահամ Նահապետի անուան հետ.— «... եւ պնդեցաւ (Աբրահամ) զկնի նոցա (Սոդոմացւոց) գիշերի՝ ինքն և ծառայք իւր, և եհար զնոսա մինչև ցֆորաղ, որ է ի ձախմէ Դամասկոսի» (Ծնունդի ժ. 14): Եւ դա՛րձեալ.— «Եւ ասէ Աբրահամ. Տէր, տէր, զի՞նչ արասցես ինձ, զի ես կորնչիմ անորդի, և որդի Մասեկայ ընտոծնի իմոյ. այն է Եղիազար Դամասկացի (Ծնունդի ժ. 2): Դամասկոս Միջագետքէն դէպի Պաղեստին տանող ճամբուն վրայ գտնուելով տեսաւ Աբրահամ Նահապետի կարաւանին՝ իր ծննդավայր Խառանէն դէպի Յորդանանու ելերքները անցնիլը: Ըստ նոյն պատմագիր Ֆլավիոս

Յովսեփոսի լռած՝ բայց տեղական բնոյթ ունեցող
աւանդութեան մը, Արրահամ նահապետ նոյն
իսկ բնակած է Դամասկոս և թագաւորած անոր
վրայ: Յովսեփոս պատմիչի օրով գոյութիւն
ունէին նաև առաւել կամ նուազ չափով վաւե-
րական յիշատակներ, որոնց համաձայն ցոյց կը
տրուէին Արրահամու բնակած վայրը, Դամաս-
կոսի մօտ: Մենք տեսանք որ շատ աւելի զօրա-
ւոր աւանդութեամբ մը Հալէպի միջնաբերդին
մէջ մինչև այսօր ցոյց կը տրուի Արրահամու
և իրեններուն բնակած տեղը, հո՛ն, ուր ամէն
օր իր մաքիներն ու կովերը կ'իջնէ կուտար (Մա-
գամ Իպրահիմ): Ս. Գրոց մէջ ուէ յիշատակու-
թիւն չկայ այս մասին թէ Աստուծոյ ընտրեալը
Արրահամ ո՞ւր կանդ առաւ Դամասկոսի մէջ:
Բայց Ս. Գրական այն յիշատակութիւնը՝ թէ
Դամասկոս ծննդավայրն էր Արրահամու հաւա-
տարիմ ծառայ՝ Եղիազարին, բաւական զօրաւոր
փաստ է հաստատելու որ Արրահամ եթէ ո՛չ
յաղթանակ տարած Դամասկոսցիներու վրայ,
գէթ անկասկած ապրած ըլլալու էր անոնց մի-
ջև, իր ամէնէն հաւատարիմ ծառան կամ գոր-
ծակատարը Դամասկոսցիներէն ընտրելու չափ:
Ասկէ յետոյ սրբազան նահապետը իր փոքրիկ
խումբով հետապնդեց Իսլմայելացիներու թագա-
ւոր՝ Խոտորլահեմօրը և ասոր գինակիցները,
մինչև Դամասկոսի հիւսիսը փախցունելով, որոնք
հակառակ ուղղութեամբ մը բռնած էին Միջա-
գետքի ճամբան և որ ի վերջոյ բոլորն ալ Պա-
ղեստին վերադարձան Արրահամու օգնութեամբ:
Արրահամ նահապետէն մինչև Դաւիթ արքայ,
Ս. Գրոց մէջ Դամասկոսի մասին ուէ յիշատա-
կութեան չենք հանդիպիր. իսկ հին արձանագ-

բութեանց մէջ շատ քիչ յիշատակութիւն կայ իր մասին: Եթէ սեպագիր կարգ մը արձանագրութեանց մէջ յիշուած Դամասկոս քաղաքը կամ երկիրը իրապէս կը նշանակէ Ամհորացիներու երկիրը կամ ամբողջը, ասոնց մէջ գտնուած պիտի ըլլար այն փաստը թէ Ամհորացիք իրականութեան մէջ տէրն էին Դամասկեան Սուրիոյ, որոնցմէ գրաւեցին Նիթիթները՝ ըստ Hommelի գէպի քսան դար յառաջ Քրիստոնէութենէն և ըստ Lenormantի 18րդ հարստութեան ի վերջ: Բաց աստի, ինչպէս տեսանք, Թութմէս Գ.ի օրով Դամասկոս ենթարկուեցաւ Եգիպտոսի իշխանութեան և քաղաքին անունը քանդակուեցաւ սուրիական քաղաքներու ցանկին մէջ, Քառնաքի տաճարին նախադրան վրայ:

2.— Դաւրի և Սողոմոնի ժամանակը.— Դաւիթ արքայի ժամանակ Սուրիա բաժնուած էր զանազան թագաւորութեանց, այսպէս՝ Դամասկոսի, Սուբայի, Ռահապի և Մա'աքայի: Այդ ժամանակ Սուբայի երկրին վրայ իշխող թագաւորը, Ռահապի որդի՝ Ադրազար՝ կը մտադրէր տիրել ամբողջ Սուրիոյ և նոյնիսկ կ'երազէր իր ղինուց զօրութիւնը տանիլ հասցունել մինչև Եփրատական երկիրները, օգտուելով Ասորեստանեան իշխանութեան տկարութենէն, երբ Դաւիթ արքայ, արդէն յաղթած ըլլալով Փղըշտացիներուն և Մովաբացիներուն, արշաւեց Ադրազարի վրայ և նշանակելի յաղթանակ մը տարաւ: Այս անակնունելի պարտութեան առջև խելայեղ, յաղթուած թագաւորին դրացիները, գլխաւորաբար Դամասկոսցիները, օգնութեան բանակներ ղրկեցին: Բայց Դաւիթ անոնցմէ քսաներկու հազար անձ կոտորեց, պահա-

կախումբ մը դրաւ Դամասկեան Սուրիոյ մէջ,
 երկիրը իրեն հալածակեցուց և ծանր հարկ մը
 պարտադրեց ժողովրդեան:— «Եւ դայր Ասորին
 ի Ռամասկոսէ օգնել Ադրա՛ղարայ արքայի
 Սուրայ. և եհար Դաւիթ յԱսորեացն քսան և
 երկու հազարս արանց. եւ եդ Դաւիթ պահակս
 յԱսորիս հանդէպ Ռամասկոսի. և եղեն Ասորիք
 Դաւթի ի ծառայս պատարագաբերս...» (Բ. Թա-
 գաւորութեանց Ը. 5—6): Եւ դա՛րձեալ — «Եւ
 եկն Ասորին ի Ռամասկոսէ օգնել Ադրաղարայ
 արքայի Սուրայ. և եհար Դաւիթ յԱսորեացն
 քսան և երկու հազարս արանց. և եդ Դաւիթ
 ամրոց յԱսորիս ի Ռամասկոսի, և էին Դաւթի
 ծառայք՝ բերել նմա ընծայս» (Ա. Մնացորդաց
 ԺԸ. 5—6): Ըստ Բովսեփոս պատմիչի, այդ երկ-
 րին թագաւորը կը կոչուէր Հատատ, որուն յա-
 ջորդները՝ ամբողջ երկու սերունդ՝ իրենց իշխա-
 նութեան տակ առին Սուրիան: Եթէ հաւատք
 ընծայենք այս մանրամասնութեան, այն ատեն
 խոստովանիլ պէտք է որ այս տիրապետութիւնը
 անընդմէջ չեղաւ. վասն զի Սողոմոն արքայի գլը-
 խաւոր հակառակորդներէն մին՝ Ռադոն՝ որդի
 Եղիադայ, իր տիրոջմէն՝ Ադրաղարէն բաժնուելէն
 յետոյ, անոր դէմ հանելու համար մարդիկ հա-
 ւաքեց, գլուխը անցաւ աւազակներու խումբի
 մը, որոնք Դամասկոս եկան բնակիլ և զինքն
 ալ հոն իրենց վրայ թագաւոր կարգեցին:— «Եւ
 գնացին Ռամասկոս և նստան ի նմա. և թա-
 գաւորեաց ի Ռամասկոս, և եղև հակառակ իս-
 րայելի զամենայն աւուրս Սողոմոնի» (Բ. Թա-
 գաւորութեանց ԺԱ. 23—25):

բ. Մկրտչոյ ցոյան.— Ռամասկոսի պատե-
 րագմերը Իսրայելի եւ Ասորեստանի հետ.— Ըստ

Աստուածաշունչ գրոց և ըստ Ասորեստանեան արձանագրութեանց, Դամասկոս ռենեցած է Թագաւորներ, հո՛ւ Թագաւոր բառը ժամանակի ըմբռնմամբ առնելու պայմանաւ, և այս 990—732՝ Գրիստոսէ առաջ: Անգլիացի նշանաւոր ասորագէտ M. Smith (The Assyrian Eponym Canon) պատրաստած է, և այս շատ մեծ խնամով, Դամասկոսի Թագաւորներուն ցանկը, որուն սկիզբը կայ Ռազոն կամ Ռազին Ա.ի անունը (990—970), ժամանակակից Սողոմոնի, որ Ս. Գրոց մէջ կոչուած է Հէզիոն:— «Եւ յարոյց Տէր սատան Սողոմոնի զՌազոն զորդի Եղիադայ, որ փախեալ յԱդրաազարայ արքայէ Սուրայ ի տեառնէ իւրմէ. և ժողովեցան առ նա արք, և էր իշխան գնդին՝ ի կոտորել զնոսա Դաւթի. և գնացին ի Ռամասկոս և նստան ի նմա. և Թագաւորեաց ի Դամասկոս, և եղև հակառակ իօրայելի զամենայն աւուրս Սողոմոնի. այս է չարութիւն Ադերայ. և ծանրացառումն եղև իօրայելի, և Թագաւորեաց յերկրին Եղոմայ» (Գ. Թագաւորութեանց ԺԱ. 23—25): Եւ դա՛րձեալ.— «Եւ ա՛ռ Ասա զամենայն արծաթն և զոսկի գտեալ ի գանձս տանն Տեառն և ի գանձս տան Թագաւորին, և ետ զայն ի ձեռս ծառայից իւրոց, և առաքեաց զնոսա Ասա արքայ առ օրդին Ադերայ՝ որդւոյ Աբներայիմայ՝ որդւոյ Ազայելի արքայի Ասորւոց բնակելոյ ի Ռամասկոս՝ և ասէ...» (Գ. Թագաւորութեանց ԺԵ. 18): Ռազոնի կը յաջորդեն Թադրէմոն (970—950) որ է ժամանակակից Յերոբոամի, ապա Պենատատ Ա., Պենատատ Բ., Հազայէլ Ա., Պենատատ Գ., Հազայէլ Բ., Պենատատ Դ., Մաբենա, Հատարա (?) և Ռազոն կամ Ռազին Բ.,

Ըստ Թեկլադփալասար Գ.ի արժանագրութեան:
 Ըստ Բրօֆ. Սմիթի, այս ցանկին մէջ երկու
 թագաւորի անուաններ միայն կասկածելի կը
 մնան, և այս ո՛չ առանց պատճառի. ասոնք են
 Հադայէլ Բ. և Պենատատ Դ., որոնք հաւանաբար
 նոյն անձերն են իրենց անմիջական նախորդնե-
 րուն հետ: Կասկածելի պիտի մնան նոյնպէս
 առաջին թագաւորներուն թուականները՝ մինչև
 որ նորագոյն վաւերագիրներու շնորհիւ չստուգ-
 ուին անոնք: Ռադօն Ա.ի յաջորդներու օրով,
 Դամասկոսի զօրութիւնը այն աստիճանի հասաւ՝
 որ Իսրայէլի և Յուդայի երկու թագաւո-
 րութիւնները, որոնց սակայն բնական թշնամին
 կը մնար միշտ, կասկածեցան իր բարեկամու-
 թեանը: Այսպէս ահա Ասա, իրեն հետ առնելով
 այն բոլոր ոսկին ու արծաթը որոնք մնացած
 էին Տիրոջ տանը մէջ, ինչպէս նաև թագաւորի
 պալատան գանձերուն մէջ, զանոնք յանձնեց
 իր ծառաներուն և զանոնք ղրկեց Պենատա-
 տի, որդի Թապրէմօն թագաւորի, որդի Սուրիոյ
 արքայ Հեզիօնի, որ Դամասկոս կը բնակէր և
 ըսել տուաւ անոր. — «Ուխտ կայ իմ և քու
 միջև, ինչպէս որ այդ ուխտը կայ իմ և քու
 հօրդ միջև: Ահա թէ ինչու համար ընծաներ
 ղրկեցի քեզի, ոսկի և արծաթ, և կը խնդրեմ
 որ դաս և խղես այն ուխտը զոր կնքեցիր
 Իսրայէլի թագաւոր Պա'ասայի հետ, որպէսզի
 հեռանայ իմ երկիրներէս: Պենատատ, տեղի
 տալով Ասա թագաւորի խնդրանքներուն, իր
 բանակին զօրավարները ղրկեց Իսրայելեան
 քաղաքներուն դէմ, որոնք գրաւեցին Ահիօնը,
 Տանը, Աբէլ Պէյթ Մաաքան, և Կեններօթի ամ-
 բողջ երկիրը, այսինքն ներթաղեմի ամբողջ

երկիրը (Գ. Թագաւորութեանց ժե. 18 — 20
և Բ. Մնացորդաց՝ ժՁ. 2—4): Իսրայէլի հիւսի-
սային սահմանին վրայ ի գործ դրուած այս
զօրաւոր դարձուածքը, Պա'ասան պարտադրեց
լքելու իր ժամանակաւոր արշաւանքներ Յու-
դայի հիւսիսային մասին մէջ: Բայց նմա դա-
շինք մը. հեթանոս թագաւորէ մը կնքուած,
հաճոյ չթուեցաւ Աստուծոյ, որ Անանիաս մար-
գարէի բերնով Ասայի ուղղեց ծանր մեղադրանք-
ներ. — «Ի ժամանակին յայնմ եկն Անանիաս
մարգարէ առ Ասա արքայ Յուդայ և ասէ ցնա.
վասն զի յուսացար դու յարքայն Ասորեաց՝ և
ոչ յուսացար ի տէր Աստուած քո, յաղագս այ-
նորիկ ապրեցաւ զօր արքային Իսրայէլի ի ձե-
ռաց քոց...» (Բ. Մնացորդաց ժՁ. 7—8):

Եղիա մարգարէ օր մը հրաման ստացաւ
Աստուծմէ, Դամասկոս երթալ և Սուրիոյ վրայ
թագաւորօծել Հազայէլը: — «Եւ ասէ ցնա (Եղիա)
Տէր. Գնա և դարձիր զճանապարհ քո, և երթի-
ցես զճանապարհ անապատէն Դամասկեայ, և
երթիցես և օծցես զԱզայել ի թագաւոր Ասոր-
ւոց...» (Գ. Թագաւորութեանց ժԹ. 15): Եղիա
մարգարէ թէև ստացաւ աստուածային սոյն
պատգամը, բայց չժամանեց կատարելու և շատ
ուշ միայն Աստուծոյ հրամանը կատարուեցաւ
Եղիսէ մարգարէի ձեռքով: Բայց սուրիացի իշ-
խանը չուշացաւ միջոց դառնալու աստուածային
վրէժխնդրութեան և իր իշխանութիւնը սոս-
կալի պիտի ըլլար արդարեւ՝ Իսրայէլի թագաւո-
րութեան համար: Եւ սակայն Սամարիան՝ հաղիւ
հիմնուած Ամրիէն, տեսած էր իր թաղերէն մէ-
կուն Սուրիացիներու կողմէ գրաւումը, Պենա-
սատ Ա. յաջորդին կողմէ, որուն անունը չի յիշ-

ուրիշ սակայն (Գ. Թագաւորութեանց Ի. 34):
 Պենատատ Բ. կը հասնի Սամարիան պաշարելու,
 իրեն հպատակ երեսուններկու իշխաններով և հը-
 ղօր բանակի մը օգնութեամբ: Պարտուած,
 պարտաւորեցաւ տարի մը յետոյ պատերազմը
 նորոգելու, բայց կրկին յաղթուելով և գերի
 վարուելով, յաջողեցաւ սակայն ողորդելու իր
 յաղթականը և անոր հետ, կնքելու պատուաւոր
 հաշտութիւն մը: Սոյն պատուաւոր հաշտու-
 թեան պայմաններէն մէկն ալ, իրեն վերադար-
 ձըւիլն էր նախապէս գրաւուած քանի մը քա-
 ղաքները: Իրեն արտօնուեցաւ նոյնպէս ճա-
 մասկոսի մէջ քանի մը հանրային հրապարակ-
 ներ հիմնել, որ ուրիշ կերպ չի հասկցուիր՝
 եթէ ոչ գրաւել առևտրական նպատակով, քանի
 մը չէնքեր ու փողոցներ, որոնք իսրայելացի-
 ներուն պիտի պատկանէին սեպհականօրէն:
 Աքապ ընդունեցաւ բոլոր այս պայմանները,
 զարմանալի թեթեւամտութեամբ մը, առանց
 սակայն խորհուրդներ հարցնելու անոր՝ որ այս
 յաղթանակը պարգեւած էր իրեն: Ասիկա հաւա-
 նաբար այն մտածմամբ՝ որ իսրայէլի թագաւո-
 րը, այդ պահուն սաստիկ մտատանջ առերես-
 տանեան կառավարութեան սպառնացող յառաջ-
 խաղացումներէն, մանաւանդ որ Ասուրնադիրա-
 բալ իր զօրաւոր բանակով կը քալէր դէպի Մի-
 ջերկրական ծովու ափերը, խորհեցաւ իրեն կող-
 մը շահիլ ու գործածել Դամասկոսի թագաւորը.
 որ կրնար իր թագաւորութեան իբր պատնէշ
 ծառայել իր նոր թշնամիներուն յարձակմանցը
 դէմ: Թէև սրբազան մատեանը մեղի չի պատ-
 մեր որ այս նպատակաւ էր որ դաշինքը կըն-
 քըւեցաւ, բայց առերեստանեան վաւերագիր-

ներ կը հաստատեն այդպէս ըլլալը: Պենատատ Բ. կը թագաւորէր՝ երբ Սալմանասար Բ. բարձրացաւ Ասորեստանի գահուն վրայ: Սալմանասար Եփրատի արեւմտեան շրջանին ամենահզօր իշխանն էր: Այն դաշնակցութիւնը՝ որուն պետն էր ինքը, կը բովանդակէր երկոտասան թագաւորներ, որոնց շարքին մէջ էին Համաթի երքօղէնի և Իսրայէլի Աքապ թագաւորները: Այս դաշնադրութիւնը կասեցնելու նպատեց Նինուէի թագաւորին դէպի արեւմուտք իր յաղթական յառաջխաղացքը: Աքապ յիշատակագրութեամբ մը, կը պատմէ թէ որպիսի յաղթանակ մը տարաւ Սալմանասարի վրայ. ահա թէ ինչ կ'ըսէ Դամասկոսի և Իսրայէլի մասին.

«90... իրեն օգնութեան համար 1200 սայլ, 1200 ձիաւոր և Պէնհատատէն 20,000 անձ հաւաքեց

«91. Դամասկոսէն (Իմէրիշու երկրէն), 700 սայլ, 700 ձիաւոր, 10,000 անձ՝ Համաթի Իրքուլինիէն և 10,000 անձ Աքապէն

«92. Իսրայէլէն (Սիրլաաի), ևն.

«95... Այս 12 թագաւորները միասին դաշնակցեցան...

«97... Քարքարէն կիլիզաւ դանոնք պարտութեան կը մատնէի: 14,000 մարդ

«98. իրենց զինուորներէն կ'օգտանէի»:

Աքապ օգտուեցաւ անշուշտ այս պարտութենէն, Պենատատի հետ իր դաշինքը խզելու համար: Սուրիոյ և Իսրայէլի միջև երեք տարի միայն տևող խաղաղութենէ մը յետոյ, պատերազմը վերսկսաւ Ռամաթ Գադաադու պատճառաւ, և պատերազմի այս դաշտին վրայ

Էր որ Աքապ մեռաւ: Իր որդին ու յաջորդը եղող
 Ոքոզիա, հաւանաբար Պենատատէն պարտաւոր-
 ուած, իբր խաղաղութեան պայման, առաջարկեց
 իր մասնակցութիւնը բերելու արեւմտեան Ասիոյ
 տէրութիւններու լիկային, դիմադրելու համար
 Նինուէական հզօր կայսրութեան: Ոքոզիա
 դարձաւ այսպէսով մէկը այն զինակից երկոտա-
 փան իշխաններէն՝ որոնց յիշատակութիւնը կայ
 Սալմանասարի արձանագրութեանց մէջ: Նոյնը
 պատահեցաւ եղբօրը՝ Բորամի համար, որ իրեն
 յաջորդեց երկու տարի յետոյ, եւ որ անցաւ
 Ասորեստանի վեհապետէն պարտուած Թագաւոր-
 ներու շարքին, Դամասկոսի հետ, ու ասիկա եղաւ
 իր Թագաւորութեան տասներորդ, տասնմէկե-
 րորդ և տասնչորրորդ տարիներուն: Ոքոզիա
 սկիզբները սակայն շատ լաւ յարաբերութեան
 մէջ էր Պենատատի հետ, ինչպէս որ կը վկայէ
 այն հրովարտակը զոր գրեց ու ղրկեց այս վեր-
 ջինը բանակի սպարապետ Նեեմանի ուղղեալ.
 Թէեւ այն կերպը որով այդ հրովարտակը ստա-
 ցաւ Իսրայէլի Թագաւորը, ցոյց կու տայ նոյնպէս
 թէ որպիսի կասկածոտութեամբ կը վերաբեր-
 ուէր իր հզօր և պահանջկոտ դրացին: Տեսանք
 թէ ինչպէս արքունի դպիր Նեեման Ասորի բո-
 րոտը բարկացաւ և յանդիմանեց Եղիսէէն, որ
 պատուիրած էր իր պաշտօնեայի ձեռամբ, ըսել
 հիւանդին որ երթայ եօթն անգամ լուացուի
 Յորդանանու մէջ, փոխանակ Դամասկոսի Նաբա-
 նա և Փարփարա գետերուն: Քիչ յետոյ սուրիա-
 ցի իշխանը ծրագիր մը պատրաստեց երթալ
 գրաւելու Իսրայէլի Թագաւորութիւնը: Առաջին
 առթիւ թէեւ այս ծրագիրը չյաջողեցաւ, բայց
 զայն փոխեց երկրորդ անգամ ըլլալով, և Դա-

մասկոսի թագաւորը եկաւ Ռամարիան օրաշարեց
 և քաղաքը մատնեց սովի արհաւիրքներուն,
 բայց այնպիսի չմթալի երկիւղ մը պատեց
 բանակը՝ որ ստիպուեցաւ յետ նահանջելու։ Պե-
 նատատ սաստիկ հիւանդացած և մեռնելու մօտ
 վիճակով, իր գլխաւոր պաշտօնեաներէն մին՝
 Աղայէլը եղիսէէի մօտ ղրկեց խորհուրդ հար-
 ցնելու համար։ Եղիսէէ այդ միջոցին Դամաս-
 կոս կը գտնուէր։ Աղայէլ Դամասկոսի բոլոք
 բարիքներէն քառասուն ուղտի վրայ բռնու-
 ցած, անցաւ եղիսէէի առջև ու բռաւ։ Հայր
 եղիսէէ, Ասորւոց թագաւորը զիս մօտ ղրկեց,
 իմանալու համար թէ պիտի կրնա՞ր ուրեմն բը-
 ժըշկուիլ իր հիւանդութենէն։ Աստուծոյ մար-
 գարէն գուշակեց թագաւորին մահը, Աղայէլի
 անոր յաջորդելը և վայրագ վերաբերումը զոր
 նոր թագաւորը պիտի ունենար Իսրայէլի որդի-
 ներուն հանդէպ — զգամուրս նորա հրձիգ արաս-
 ցես, և զընտիրս նոցա (Իսրայէլի) սրով կտոռ-
 րեսցես, զտղայս նոցա սատակեսցես, և զյղիս
 նոցա հերձցես» (Դ. Թագաւորութեանց Ը. 1—15)։
 Շատ չանցաւ, ու ահա պաշտօնատարը սպանեց
 իր իշխանը ու ինքը թագաւորեց անոր տեղ։
 Յովրամ կը թուի օգտուած ըլլալ Դամասկոսի
 իրադարձութիւններէն, ամբասնելու համար իր
 արեւելեան սահմանը և վերստանալ Ռամադ
 Գաղաադը։ Յեղայէլ վրէժը լուծած եղաւ այդ
 քաղաքի կորուստին, Ռամաթի շրջականները
 գտնուող Իսրայէլացիները կտորելով և կռուի
 մէջ վիրաւորելով թագաւորը։ Եէհու, որ Յով-
 րամի յաջորդեց, առաջին օրէն իսկ խորհեցաւ
 զգուշանալ Ասորւոց յարձակումներուն դէմ և
 ղժնդակ քաղաքականութիւն մը բռնելով, որուն

պիտի հեռուէր ապա Յուդայի Աքաղ թագաւո-
րը, Յեզայէլի դէմ Սալմանասար Բ.ի պաշտպա-
նութիւնը խնդրեց և ապահովեց այս վերջնոյն
օգնութիւնը, անոր կողմէ սահմանուած հարկը
վճարելով: Հոս Ս. Գրական պատմութեանց հետ
հաշտ են սեպագիր արձանագրութիւնները,
որոնցմով կը լուսարանուին Յեզայէլի դէմ Ասո-
րեստանի թագաւորին մղած պատերազմին ման-
րամասնութիւնները, երբ հազիւ թէ այս վերջի-
նը գահ բարձրացած էր: Եղիսէէի գուշակու-
թիւններուն համաձայն, Դամասկոսի թագաւորը
մշտակայ թշնամին մնաց Իսրայէլի, որուն սոս-
կալի շարիքներ հասցուց, գլխաւորաբար երկրին
արևելեան սահմաններուն վրայ, որ Սուրիոյ
հետ տեւական շփման մէջ էր «ի Յորդանանէ
և ընդ արևելս, զամենայն երկիրն զԳաղաադ
զԳադայ և զՌուբենի և զՄանասէի, յԱրոյերայ,
որ է յեզեր հեղեղատին Առնովնայ, և զԳաղաադ
և զԲասան» (Դ. Թագաւորութեանց Ժ. 33—36):
Այսպէս Դամասկոս վրէժը լուծած եղաւ իր են-
թարկուած ծանր պարտութիւններուն և պատ-
ժած Եէհուէն՝ որ մեծ թագաւորին հպատակը
դարձած էր: Այսքանով ալ չգոհանալով, Յու-
դայի թագաւորութեան դէմ արշաւանք մը կազ-
մակերպեց և Յովհաս հաշտութիւն կնքեց «եւ
զամենայն աւար նոցա ետուն տանել արքային
Դամասկոսի...» (Դ. Թագաւորութեանց ԺԲ. 17—
18 և Բ. Մնացորդաց՝ ԻԴ. 23—25):

Այսու հանդերձ, որքան Նինուէական զօ-
րութիւնը կ'ընդարձակէր, նոյնքան ալ կը տը-
կարանար Դամասկոսի իշխանութիւնը, որ ալ
աւելի տկարացաւ մառնաւորապէս Պենատատ
Դ.ի օրով, որդին և յաջորդը Յեզայէլի, թոյլ ու

խեղճ իշխան մը, որ հօրը ո՛չ արժանիքը ունէ՞ր
 և ոչ ալ անոր հարստիկութիւնը: Մնաց որ այս
 վերջնոյն գործած ոճիրները. որոնք բոլանդակ
 իսրայէլը վշտացուցին Եհոնի որդի՝ Յովաքազու
 օրով, վրէժ միայն աղաղակեցին և Թէքուէի
 հովիտը նախերգեց երկրին սպասող պատիժը՝
 Ասորեստան, արդարեւ, Ռամմանիրար Գ.ի բանա-
 կով, մասամբ իրականացուց եղած այս գուշա-
 կութիւնը, քաղաքը աւերելով: Յպատելով որ
 Թեկլադփալասար Գ. լրացնէ պակասը, իսրա-
 յէլի թագաւոր Յերոբոլամ Բ. գիտցաւ զտուիլ
 սուրիական տէրութեան տկարութենէն, վերստին
 գրաւելու մտադրութեամբ Յորդանանու արեւե-
 լակողմը, գլխաւորաբար խնդրոյ առարկայ եղող
 Դամասկոսի դէմ կազմակերպելով այս գործա-
 դրութիւնը (Դ. Թագաւորութեանց, ԺԴ. 28):

Դամասկոսն թագաւորներու ցանկին մէջ
 յիշուած Ռասին Բ. վերջին թագաւորը, հարկա-
 տու՝ Թեկլադփալասար Բ.ի, բայց միշտ պատ-
 րաստ ապստամբելու Ասորեստանի դէմ, միացաւ
 իսրայէլի Փակէէ թագաւորին հետ և երկուքը
 մէկ առիթի կը սպասէին տէր դառնալու հա-
 մար Յուդայի երկրին, զայն իրենց միջև բաժ-
 նելու համար, և թերեւ, ո՛վ գիտէ, գիւրացնե-
 լու մտօք իրենց զինակից Փարաւոնի նինուէա-
 կան կայսրութեան դէմ կազմակերպած յարձա-
 կումը: Եւ արդէն սկսած էին Ողիասի որդի Յո-
 վաթամի թագաւորութեան վերջին տարիներուն
 նեղել Յուդայի երկիրը (Դ. Թագաւորութեանց
 ԺԵ. 37—38): Աքազ, իր որդին և յաջորդը, որ
 տակաւին երիտասարդ էր, տկարամիտ ու ան-
 նըկարագիր, տեսնելով որ ամէն կողմէ յար-
 ձակման ենթակայ է, բոլորովին յուսահատե-

ցաւ, հակառակ Եսայիա մարգարէի վստահացումներուն: Մարգարէն կ'ապահովցունէր որ Դամասկոսի զօրութիւնը պիտի վերցունէր և թէ հեռու չէր ասորեստանեան տիրապետութիւնը Դամասկոսի վրայ: Հակառակ ասոր, երկու զինակիցներն ալ արիւնալի կորուստներ պատճառած էին Յուդայի երկրին, ու մինչև Երուսաղէմի պարիսպներուն առջև հասած էին պաշարելու համար Ս. Քաղաքը, որ սակայն բռնուն կերպով դիմադրած էր անոնց յարձակմանց:— « . . . և ասասցես ցնա. զգոյշ լեր՝ հանդարտեա, և մի երկնչիր, և մի զարհուրեսցի անձն քո յերկուց փայտից խանձողացն ծխելոց» (Եսայի Է. 4):

Բայց Աքազ, իր թշնամիներուն զօրութեանը առջև սարսափահար և ապաւինած միայն մարդկային քաղաքականութեան ուժին, խնդրեց Թեկլադիւլասար Գ.ի օգնութիւնը, անոր ընծայ զրկելով արծաթ ու ոսկի, զորս կրցաւ գտնել Տաճարին, ինչպէս նաև իր անձնական գանձատունին մէջէն (Դ. Թագաւորութեանց ԺՁ. 7 և Բ. Մնացորդաց ԺԸ. 16): Այս աղաչանքը հիանալի կերպով օգնեց ասորեստանեան Թագաւորի խորհուրդներուն. վասն զի անոր նպատակն էր իր իշխանութեան տակ առնել բովանդակ արևմտեան Ասիան: Կայսրը, ահագին բանակի մը գլուխը կանգնած, 734ին (Քս. է առաջ) յառաջացաւ դէպի հարաւ արևմուտք և կոտորեց զինակից բանակները: Իր կանգնեցուցած արձաններէն մէկուն վրայ պատմել տուաւ՝ թէ ի'նչպէս քանդել տուած էր Դամասկոսի Թագաւորին զինուորական սայլերը և անոր բանակին զանազան այլ կազմածները և գերի վարած բանակին հեծելազօրքը, նետածիգները, նիզակաւորները ևն: Դրութիւնը այնքան

ծանր էր որ իշխանը, ինքն ալ չկեանքը փրկելու
 համար, մինակը փախաւ և եղնիկի մը պէս մտաւ
 իր քաղաքին պարիսպի դռուններէն մէկուն մէջ։
 Իր զօրավարները բոլորն ալ գերի բռնուած
 և ցիցի վրայ անցուած, ցուցադրուեցան
 իրենց երկրի ժողովրդեան առջև։ Այս բոլորը
 ընելէ յետոյ, ասորեստանեան բանակը պաշարեց
 Դամասկոսը և թագաւորն ալ բանտարկեց ինչպէս
 թռչուն մը վանդակին մէջ։ Այս ծաղկեալ քա-
 ղաքին բոլոր ծառաստաններն ու եղէգնուաները
 արմատախիլ եղան և Վաւաթի 16 դաւառ-
 ներ, իսպառ փնացան, իբրև թէ ողողումը աւլած
 ըլլար զանոնք։ Եւ սակայն յաղթականը չկրցաւ
 իսկոյն տէր դառնալ քաղաքին. իր զօրքերուն
 մէկ մասը քաղաքին շուրջը դնելով, պատժելու
 գնաց Ռասինի զինակիցները, ու երբ վերա-
 դարձաւ իբր առաջին ծրագիրը եղաւ այդ զի-
 նակիցներուն գլուխը եղող Ռասինին գործը
 լմնցնել։ Լման երկու տարի տեւեց մինչև որ
 կրցաւ Դամասկոսը հիմնովին նուաճել։ Երկար
 պաշարումէ մը յետոյ, քաղաքը վերջապէս յանձ-
 նըւեցաւ. Ռասին թագաւոր սպանուեցաւ և
 բոլոր ժողովուրդը իբր գերի, փոխադրուեցաւ
 Կիւրէն (Դ. Թագաւորութեանց ԺՁ. 8—9)։ Այն
 ատեն Աքազ երբ լսեց որ Դամասկոսը գրաւուած
 ու կործանած, ժողովուրդը գերի տարուած և
 թագաւորն ալ գերի վարուած է, խոհեմութիւն
 համարեց փութալ երթալ ընդառաջ աշխարհա-
 կալ կայսեր՝ իր յարգանքն ու հաւատարմութիւ-
 նը յայտնելու անոր, և հոն հեթանոսական սե-
 ղան մը տեսաւ, թերևս մէկը այն սեղաններէն՝
 զորս Ասորեստանի թագաւորները հետերնին կը
 տանէին իրենց արշաւանքներուն ատեն, անոնց

վրայ իրենց զոհը մատուցանելու: Ու Ուրիա քահանային պաշտօն տրուեցաւ նոյն այդ ձեռով նոր սեղան մը շինելու և ինքն ալ անոր սպասաւոր կարգուեցաւ, մինչև որ Աքազ Դամասկոսէն վերադառնար (Անդ. ԺԶ. 10—12):

դ.— Անկման ԵՐԶԱՆ.— Թէ որչափ ատեն Դամասկոս մնաց այս նուաստ դրութեան տակ, յայտնի չէ: Բայց հազիւ թէ քիչ մը շունչ առած, դարձեալ պիտի ապրէր յոռեգոյն օրեր: Ինչպէս արևմտեան Ասիոյ միւս հարկատու տէրութիւնները, անանկ ալ Դամասկոս ազդարարութիւն պիտի ստանար Նաբուգոդոնոսոր (Ասուրպալանիբալ) թագաւորէն (Յուդիթ Ա. 7) և որ մըն ալ «Հողոփեռնէս, ըստ Ս. Գրոց յունարէն բնագրին, իջաւ Դամասկոսի դաշտագետինը, երբ ցորենը հնձելու օրերն էին, և կրակ տուաւ բոլոր արտերուն, վերցուց ոչխարներն ու եղները և անոնց քաղաքը աւարի տուաւ, քանդեց ու աւերեց բոլոր գիւղերը և բոլոր երիտասարդները սուրէ անցուց»: Ըստ Վուլկաթայի, ան կտրել տուաւ իրենց բոլոր ծառերն ու այգիները: Միայն ասոնք չէին Դամասկոսի տեսածները, ան ուրիշ փորձութիւններ ևս պիտի տեսնէր, ինչպէս որ Եսայի պատգամած էր որ Դամասկոս պիտի դադրէր քաղաք մը ըլլալէ ու պիտի վերածուէր աւերակոյտի մը, ու իսպառ պիտի կորսնցնէր իր թագաւորութիւնը, ինչպէս որ Եփրեմ պիտի չունենար ո՛չ մէկ օգնական.— «Ահաւասիկ Դամասկոս բարձցի ի քաղաքաց, և եղիցի ի կործանումն, լքեալ յաւիտեան ի մակաղատեղս հօտից և ի հանգրուանս անդւոց, և ոչ ոք իցէ որ հալածիցէ» (Եսայի ԺԷ. 1—3): Ու դարձեալ ըստ Երեմիա մարգարէի (ԽԲ. 23).

«Դամասկոս» պիտի լքուէր, փախուստի պիտի մատնուէր ու պիտի կործանէր: Բայց թէ ե՞րբ և ինչպէ՞ս տեղի պիտի ունենային այս բոլոր գուշակութիւնները, ո՛չ մէկ գրաւոր յիշատակարան գոյութիւն չունի այս մասին: Այսօր միայն յայտնի է որ Քաղկէացիք ա՛յն եղան Դամասկոսի համար, ինչ որ եղան նախապէս Ասորեստանցիները: Եղեկիէլ մարգարէ (Իէ. 18) սակայն կը յիշէ Դամասկոսը, որ Թարշիշի հետ գինւոյ կարեօր առևտուր կ'ընէր. — «Դամասկոս վաճառականք քո, և բազմադիսի և ի բազում զօրութենէ քումմէ, գինի ի Քելբովնայ (Hilbon) և ասր ի Միլիտեայ:» որ ունէր զմայլելի գոյն մը: Միւնոյն մարգարէն Սուրբ Երկրի նոր սահմանները նկարագրելու առթիւ բազմիցս անգամ կը յիշէ Դամասկոսը. — «Այս են սահմանք ի ծովէն ի հանգրուանէ Աւնանայ՝ սահմանք Դամասկոսի... և ի մէջ Դամասկոսի... սահման Դամասկոսի առ հիւսիսով ըստ կողման բնակութեանն Եմաթայ: Եւ վերջապէս Զաքարիա (Թ. 1) մեզի կը յայտնէ որ աստուածային բարկութիւնը տակաւին իջած չէր այդ շրջանին և թէ ան կը ճնշէր միշտ քաղաքին վրայ:

Ասիոյ մէջ քաղաքական իրերայաջորդ դրութիւնները պիտի ազդէին անտարակոյս Դամասկոսի վրայ ալ. ան այժմ կը հետեւէր Ասիոյ մէջ իրարու յաջորդող զանազան կայսրութեանց յեղականութեան: Կարճ տեւող խաւարումէ մը յետոյ, ան վերստին կը գրաւէր իր նախկին փայլուն վիճակը և ըստ Սդրապոնի, Դամասկոս Պարսից տիրապետութեան ատեն կը կազմէր Սուրիոյ ամէնէն նշանաւոր քաղաք-

ներէն մին: Դարեհ թագաւոր ա՛յնքան ապահով
 նկատած էր Դամասկոսը՝ որ իսոսի ճակատա-
 մարտէն յառաջ, հո՛ն փոխադրել տուած էր իր ար-
 քայական գանձերուն կարեւոր մէկ մասը: 333ին
 (Ք. է առաջ) մղուած այդ մեծ ճակատամար-
 տէն յետոյ, Սուրիա ամբողջովին անցաւ Մեծն
 Աղեքսանդրի իշխանութեան տակ, ու Դամաս-
 կոս տրուեցաւ Բարմէնիոնի: Սելեւկեանց շըր-
 ջանին միայն Անտիոք էր որ առաջին առթիւ
 կռուեցաւ Դամասկոսի հետ: Սուրիոյ գահը յուզող
 հակառակութեանց ընթացքին էր որ Յովնաթան
 կրցաւ ետ մղել Սելեւկեանց արշաւանքները,
 մինչև Դամասկոս — «և դառնայր (Յովնաթան) ի
 կողմանս Դամասկեայ և հասանէր յԱսկաղոն...»
 և «ինքն անց ընդ երկիրն ի կողմանս Դամասկ-
 եայ» (Ա. Մակաբայեցւոյ ԺԱ. 62 և ԺԲ. 32): Ք. է
 առաջ 112ի ատենները Դամասկոս մեծ քաղաքը
 կը դառնայ թագաւորանիստ մայրաքաղաք Ան-
 տիոքոս Թ. ի, որուն տէրութեան սահմաններուն
 մէջ անցած էին Փիւնիկէն և Գօլէսուրիան: Ապա
 կրիֆոսի չորրորդ որդին՝ Տէմէդրիոս Էօքօրիւս,
 Եգիպտոսի օգնութեամբ ինքզինքը Դամասկոսի
 թագաւոր ճանչցունել տուաւ և ըստ Յովսե-
 փոս պատմիչի, շրեաներէն կանչուելով, գրաւեց
 Պաղեստինը և Սիւքէմի մէջ պարտութեան մատ-
 նեց Աղեքսանդր Յանէոսը, բայց որ իր կարգին
 Պարթեւներուն զինակիցը եղող իր Փիլիպպոս
 եղբօրմէն տապալուելով, մեռաւ գերութեան
 մէջ: Իր մէկ ուրիշ եղբայրը սակայն, Անտիո-
 քոս ԺԲ. Դիոնեսիոս, երեք տարի թագաւորեց
 Սուրիոյ մէջ, և որ մեռաւ սակայն Արաբացւոյ
 թագաւոր Արէդաս Գ. Նելլենասէրին դէմ մղուած
 ճակատամարտին մէջ, որ ապա թագաւոր հըռ-

չակուեցաւ Դամասկոսի: Քիչ յետոյ Դամասկոս
ինկաւ Հայոց Մեծն Տիգրան թագաւորին ձեռքը
և ապա Հռոմէացի Մէդէլլիւս զօրավարը տէր
դարձաւ քաղաքին: Այլևս Հռոմէական տիրա-
պետութեան շրջանն է Դամասկոսի համար, ուր
64ին Պոմպէոս զօրավար կ'ընդունի դրացի եր-
կիրներու դեսպաններն ու անոնց բերած նուէր-
ները և 63ին Սուրիա կը վերածուի Հռոմէական
գաւառի մը: Հո՛ս է որ դեռատի Հերովդէս թա-
գաւոր կ'այցելէ Սեքսդոս կեսար անթիպատին
և անկէ կ'ստանայ Պէքա՛այի հարուստ երկիրը,
լիբանանի և անդի-լիբանանի միջև: Թէեւ Դա-
մասկոս երբեք մաս չկազմեց Հերովդէսի թա-
գաւորութեան, սակայն հոն շինել տուաւ թատ-
րոն մը և մարզարան մը:

Դամասկոս բնականաբար շատ աւելի դիւ-
րութեամբ որդեգրեց Յունա-Հռոմէական քաղա-
քակրթութիւնը՝ քան Պաղեստինը, ուր Հրեայք
մեծ ընդդիմութիւն ցոյց տուին հեթանոսական
նորաձեւութեանց, որոնք ամուր արմատներ
ձգեցին Դամասկոսի մէջ, հակառակ անոր որ
Հրեայք շատ կարեւոր թիւ մը կը կազմէին Դա-
մասկոսի մէջ, ինչպէս որ ցոյց կու տայ Ս. Պո-
ղոսի պատմութիւնը: Եւ արդարեւ Դամասկոս
որքան նշանաւոր է և կը փայլի Հին Ուխտի
պատմութեան մէջ, նոյնքան ալ նշանաւոր է
նոր կտակարանի մէջ մեծ Առաքեալին դարձումն
ու անոր առաջին քարոզութեամբը: Նոյն օրե-
րուն Դամասկոս կը կառավարուէր Արաբացւոց
թագաւոր Արէդաս Դ. Ֆիլօտէմի ձեռքով որ քա-
ղաքին մէջ ազգապետ մը կարգած էր իբր կառա-
վարիչ: Նաբադեանները մինչև Դամասկոսի վրայ
տարածած էին իրենց թագաւորութիւնը: Հրեայ

համայնքը մեծ ազդեցութիւն ունէր քաղաքին մէջ, ուր ըստ Յովսէփոսի տասը հազար կը հաշոււէր զէնք բռնելու ի վիճակի եղող շրէից թիւը, ինչ որ կը հաստատէ թէ քաղաքին շրեայ բնակչութեան ընդհանուր թիւը շուրջ յիսուս հազար էր ու այնքան զգալի էր իրենց ազդեցութիւնը՝ որ քաղաքին գրեթէ բոլոր կիները ընդունած էին Եհովայի պաշտամունքը, քաղաքին ամէնէն կարեւոր տարրը կազմող շրէութիւնը Արէդաս իր կողմը շահած էր, և այս քաղաքական տեսակէտներով, ու շրէից շնորհած էր ամէն տեսակի ազատութիւն, զորս Իսրայելացիք կը վայելէին չռոմէական բովանդակ կայսրութեան մէջ։ Այս ազատութեամբ շրեայք կը վայելէին կատարեալ անկախութիւն։ Դատարանները կը քննէին կրօնական խնդիրներ և առ այդ կու տային որոշումներ և կրնային արգիլել իրենց համար վնասակար նկատուող որոշումներ, բոլորովին գտնուելով Յրուսաղէմի հոգեւոր իշխանութեան տակ։ Պօղոս առաքեալի տուած տեղեկութեանց համաձայն, ան կը հոգար Դամասկոսի սինակոկները—«Իսկ Սաւղոս տակաւին լցեալ սպառնալիօք և սպանմամբ աշակերտացն Տեառն, մատուցեալ առ քահանայապետն՝ խնդրեաց ի նոցանէ թուղթս ի Դամասկոս առ Ժողովան» (Գործք Առաքելոց Թ. 1 և ԻԲ. 1—30)։ Պօղոս գիտէր նոյնպէս որ պէտք եղած պահուն Արէդասի պաշտօնատարները զօրավիգ պիտի ըլլային իրեն ու վերջապէս Դամասկոսի ճամբուն վրայ «առիւծը գառնուկ մը պիտի դառնար» ու Անանիայի ձեռքէն մկրտուելով, Յիսուսի Աւետարանը պիտի քարոզէր, իր խօսքերուն ուժովն ու փայլովը շփոթեցնելով շրեաները, ու զանոնք մղելով

նաստիկ ատելութեան և բանտի՝ ուրկէ կրցաւ ազատիլ իր աշակերտներուն շնորհիւ: Հակառակ բոլոր այս դժուարութեանց, Գրիստոսնէութիւնը յառաջդիմեց Դամասկոսի մէջ և քիչ ատեն վերջ դարձաւ եպիսկոպոսական կարեւոր աթոռ մը, որ երկրորդն էր Անտիոքէն յետոյ:

դ.- Խալամական Երջան.— 635ին Դամասկոս վերջնականապէս ինկաւ իսլամութիւնը ընդունած Արաբներուն ձեռքը, շատ կարճատեւ ընդդիմութենէ մը յետոյ: Քաղաքին վրայ արշաւանքը պաշարումն ու գրաւումը յանձն առած էին արաբ երկու մեծ տեղակալներ, Ապու Օպէյտա և Խալիս իպն-էլ Վալիտ, որոնց զօրութեան առջև քաղաքը ստիպուեցաւ բանալու իր Արևմտեան դուռները, մինչդեռ Ապու Օպէյտա պատնէշէն մագըցելով ներս կը մտնէր Արևելեան դուռնէն՝ իբր յաղթական մը: Երկու երկրակալները իրարու կը հանդիպին քաղաքին ճիշտ մէջտեղը, Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցւոյն մօտ՝ զոր նոյն օրն իսկ մզկիթի կը վերածեն, Օմայյատներու մզկիթ անունը տալով անոր: Քիչ յետոյ, 636ին տեղի կ'ունենայ վճռական մեծագոյն ճակատամարտը, պատմութեան մէջ ծանօթ Եարմուքի ճակատամարտ անունով, որ վերջնականապէս պարտութեան կը մատնէ Բիւզանդական կայսրութիւնը և Սուրիան ամբողջովին կը գրաւուի ու կը դառնայ Իսլամական երկիր մը: Դամասկոս, այս ճակատամարտէն յետոյ այլեւս Հիճազի ենթակայ գաւառ մը չէ. ան մայրաքաղաքն է նորածագ Արաբական կայսրութեան, որուն կողմէ քաղաքին կառավարիչ կը կարգուի Մուավիա, որ 660ին կ'ապստամբի Մէտինէ նստող Ալի խալիֆայի իշխանութեան դէմ, Դամասկոսը

թէ նոր միապետութեան արքայանիստ քաղաքը
 քնելով: Բնական էր որ բռնի ուժով նոր կրօն
 մը տարածող իսլամութեան որրանին մէջ պիտի
 սկսէին առաջին օրէն ապստամբութիւն և
 ոճիր: Ալի խալիֆա քիչ յետոյ կ'ապանուի ու
 Մուաւիա ինքզինքը անոր յաջորդ կը հռչակէ,
 միշտ Դամասկոսը յայտարարելով մայրաքաղաքը
 Արաբական կայսրութեան: Այս ձևով Մուաւիա
 հիմը դրած կ'ըլլար Օմայյիատներու հարստու-
 թեան, որու շրջանին է որ Դամասկոս կ'ապրի
 յառաջդիմութեան և փայլուն քաղաքակրթու-
 թեան մը փառաւոր օրերը: Այս ատեն է որ նո-
 րահաստատ Արաբ հզօր կայսրութիւնը կը
 տարածուի Պիրենեան լեռներէն անդին, ու մինչև
 Հնդկաց սահմանները: Արաբական գիտութիւն,
 արուեստ և գրականութիւն կը հասնին անե-
 րևակայելի զարգացման մը: Այս փառաւոր շըր-
 ջանը մէկ դարու կեանք հազիւ կ'ունենայ և կը
 մարի 794ին, ու Ապպասեանները կը գրաւեն
 խալիֆայութիւնը և Դամասկոսը լքելով, Պաղ-
 տատը կը վերածեն խալիֆայական կեդրոնի:
 Յաջորդ դարուն Դամասկոս կ'իյնայ Եգիպտոսի
 նախ Թուրքներէն (868), ապա Ֆաթիմեան-
 ներու ձեռքը: 1075ին ան կ'անցնի Սելճուք իշ-
 խանութեան տակ, ու այսպէս մէկ տէրութենէն
 միւսը անցնելով, Օմայյատներու նախկին այս
 փառաւոր մայրաքաղաքը բաղմիցս անգամ կը
 կողոպտուի ու կը հրկիզուի: Իր տնտեսական
 դրութիւնը այնքան կը վատթարանայ՝ որ քա-
 ղաքին ապահովութիւնը կը խանգարի և ծայր
 կու տան անկարգութիւններ: Կը բացուի խա-
 չակրաց արշաւանքը, քանիցս անգամ խաչակիր-
 ները կը փորձեն գրաւել քաղաքը, նախ Պօտ-

ուէն Բ. 1126ին և ապա Քօնրատ Գ., Ս. Լուի և Պատուէն Գ.՝ 1148ին կը յարձակին Դամասկոսի պարիսպներուն դէմ, բայց ի զուր :

Սուլթան Նուրէտտին 1153ին կը գրաւէ քաղաքը Սելճուքեաններէն և զայն վերանորոգեց մայրաքաղաքը կ'ընէ Սուրիոյ և նոր շրջան մը կը բանայ տնտեսական և քաղաքային վերածրնուելի, ու քաղաքը կ'ամրացնէ նոր պարիսպներով, որոնց շնորհիւ Սալահէտտին 1177ին կը յաջողի վերստին ետ մղել Խաչակիրները : Սուլթան Սալահէտտինի և էյուպիան հարստութեան շրջանին, Դամասկոս կը հանդիսանայ աչքառու կեդրոն մը ճարտարարուեստի և ծաղկեալ վաճառականութեան, ու արդարեւ Օմայեանց շրջանէն վերջ, ասիկա Դամասկոսի ամենափայլուն շրջանն է, որ երկար չի տևեր սակայն, ու այս սքանչելի վերածնունդը վայրագօրէն կը կասի Մօնկոլներու ահաւոր արշաւանքին առջև : 1260ին Դամասկոս կը գրաւուի անոնցմէ ու վերայ կը հասնի արշաւանքը Եգիպտոսի Մէմլուքներուն՝ որոնք կը գրաւեն Դամասկոսը ու զայն մայրաքաղաքը կ'ընեն Սուրիոյ : Մեծագոյն աղէտը պիտի իրականանար սակայն Թաթարաց արիւնոտ արշաւանքով : Դամասկոս 1400ին կ'իյնայ Լէնկթիմուրի զօրքերու ռաքերուն տակ, կը կողոպտուի, կ'այրի ու բնակչութիւնն ալ չարաչար կը կտորուի : Բնակչութեան աննշան մէկ մասը միայն ողջ կը մնայ, գլխաւորաբար զինագործները, որոնք սակայն գերի կը տարուին Սմրղանտ և Խօրասան : Քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ, Դամասկոս գրեթէ ամայի կը դառնայ :

1516ին Թուրքերու Սէլիմ Ա. Սուլթանը կը

գրաւէ Դամասկոսը Նգիպտոսի Մէմլուքներէն
ու բովանդակ Սուրիան կ'ենթարկէ կ. Պոլսո
Սուլթանական իշխանութեան, ու քաղաքը իր
չըջականերով կը կազմէ Բ. Դրան նահանգներէն
մին, հետզհետէ կորսնցնելով իր անցեալ փառ-
քը: Բովանդակ Սուրիոյ և Լիբանանի մէջ թէեւ
արար բարքերն ու արար լեզուն կը մնան,
բայց թրքական ազդեցութիւնը, պետական կազ-
մըւածքով, կը թափանցէ տակաւ երբեմն խալի-
ֆայական հզօր կեդրոն մը ելող Դամասկոսի մէջ:

1860ին Դամասկոս թաւր կը հանդիսանայ
արիւնալի դէպքերու ու քաղաքին Բրիտանեա-
ները անխնայ կերպով կը ջարդուին ու փոքր
մաս մը կը յաջողի փրկել իր կեանքը շնորհիւ վե-
հանձնութեանը ալճերիացի մեծ էմէր Ապտէլ Դա-
տէրի՝ որ Ալճերիոյ գրաւումէն յետոյ իր ըն-
տանիքով եկած հաստատուած էր Դամասկոս:
Թուրք տիրապետութիւնը կը տեւէ մինչև 1918.
նոյն տարւոյ Հոկտեմբեր մէկին Համաձայնական
բանակը կը գրաւէ Դամասկոսը և Ժամանակաւոր
խառն վարչութիւն հաստատելով 7 Մարտ 1920ին,
էմիր Ֆէյսալ թագաւոր կը հռչակուի Սուրիոյ,
Դամասկոսն ալ մայրաքաղաք հռչակելով Սուրիոյ:
Նոյն տարւոյ Ռուլիս 20ին Ֆրանսական բանակ-
ները կը գրաւեն քաղաքը՝ որ Մայսալունի մէջ
թեթեւ ընդդիմութիւն մը ցոյց տալով, կը յանձ-
նուի և կը դառնայ մէկը այն երկիրներէն՝ որոնք
պիտի անցնէին Ֆրանսական հոգատարութեան
տակ: 1925ի Հոկտեմբերին, զօրաւոր ապստամ-
բութեան մը հետեւանքով, քաղաքին քանի մը
թաղերը կը ռմբակոծուին ու քանի կ'ռնենան
նաև մասնակի ջարդեր ու քաղաքին շինարար ու
խաղաղ Հայ գաղութը կուտայ 45 զոհ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

	էջ
1.— Նախաբան	2
2.— Քաղաքին անունը	7
3.— Քաղաքին նկարագիրը եւ դիրքը	8
4.— Քաղաքին ջուրերն ու պարտէզները	10
5.— Քաղաքին պարիսպները	13
6.— Միջնաբերդը	17
7.— Պալատը	50
8.— Դամասկոսի տուներն ու փողոցները	56
9.— Քաղաքին գլխավոր շէնքերը	60
10.— Բնակչութիւնն ու վաճառականութիւնը	64
11.— Պատմութիւնը	67

ՄԱՏԵՆԱԴԻՏՈՒԹԻՒՆ

- 1.— *Dictionnaire de la Bible.* V. Vigoureux. Paris 1912:
- 2.— *La Citadelle de Damas.* Jean Sauvaget, Paris 1930:
- 3.— *L'Homme et la Terre,* Elisée Reclus. Paris 1905:

7.— Տարխա. Տարեգիրք.— Պատաւորագոյն
Ուժը.— Պատական եկեղեցու և իտալիոյ կա-
ռավարութեան հաշտութիւնը.— Հին Յունաց
կրօնը.— Յունաց իրական մասնի՞չն էր տիրոջ,
թէ անմեղ է.— Թաղուած Փառքը (շար.).—
Մի էջ Հայ Արուեստի Մշակոյթի Պատմութիւնից.
— Չինական երաժշտութիւն.— Վիմափոր Պետ-
րա քաղաքը և Սինա լեռը.— Համառօտ պատ-
մութիւն Տաթեւի վանքի.— Տպ. Հայկա. 1930:

8.— Նկարագիր Օգիս Թագաւորի Չեռա-
գիր Ժամագիրքին (1319). Վեհ. Տ. Բաբգէն Ս.
կաթողիկոսի յառաջաբանով.— Ժամանակագրու-
թիւն կողիկոսի տէր՝ Հեթում պատմիչի.— Տպ.
Անթիշիաս. 1933 (սպառած):

9.— La Vie et la Culture Arméniennes
à Alep au 17e Siècle. Paris, 1934 (սպառած):

10.— Պատմութիւն Հայկաի Ազգ. Գեղեց-
մանասանց և Արամեագիր Հայերէն Գաղա-
նաւարելու.— Տպ. Հայկա. 1935:

11.— Մայր Յուդակ Հայերէն Չեռագրաց
Ս. Բառասունի Մանկունի Սկզբնայն Հայկաի.
Ա. Հասր.— Տպ. Երեստիկ. 1935:

12.— Մայր Յուդակ Հայերէն Չեռագրաց
Հայկաի. Բ. Հասր.— Տպ. Հայկա. 1936:

13.— Հոգագործութիւնը Հին Սրբայնաց
մէջ.— Տպ. Հայկա. 1937:

14.— Մեծ Գառնարակ մը. Արքա քը Լա-
կարս. Հանրի Պորթո. Թրգմ. Տպ. Անթիշիաս 1937:

15.— Ընտանեկան Գառնարակութիւնը
Մեր Տուներէն ներս.— Տպ. Հայկա.

16.— Պաղարաի Քերդը.— Տպ.

17.— Գամակուն.— Տպ. Հայկա.

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0319218

Մոլ
777

ՄԱՍՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

1.— ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՒՈՑ ԲԱԳԻՇԵՅԻ
ԵՆ

ԲԱՅԳԻՆ ԱԹՈՌԱԿԻՅ ԿԻՂԵՅԻ

2.— ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՂԻՊ ՀԱՅՈՅ
Ախարհագրական, պատմական և
ազգագրական ուսումնասիրութիւն:

Ապստրանքի համար դիմել՝

Mre ARDAVAZT SURMEYAN

Alep

Syrie

ԳԻՆ 5 ՖՐԱՆԳ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՄԱՐ 25 ՍԷՆՔ